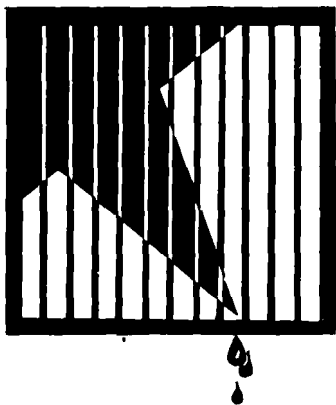

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

ИСЛОМ УСМОНОВ

ҚАНОТ ВА ҚАНОАТ

- Эсдаликлар
- Хотиралар
- Ҳужжатлар

«Шарқ» нашриёт-матбаа
концерни Бош таҳририяти
ТОШКЕНТ — 1996

У 73

Усмонов, Ислом,
Қанот ва қаноат.—Т.:Шарқ, 1996.—112б.

ББК 63.3(5У)

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концерни Бош таҳририяти, 1996 йил.

СЎЗ БОШИ

Ислом Усмоновнинг «Қанот ва қаноат» китоби узоқ ва тинимсиз изланишлар маҳсули эканлигини сезиш қийин эмас. Негаки, тўпламда келтирилган ҳужжатлар бунни кўрсатиб турибди. Шахсга сизгиниш йилларидаги алғовдалговлар, қўрқув ва умидсизлик бизнинг кечаги кунимиз. Қатагон йилларининг даҳшатли зугуми. боис қанчадан қанча асл ҳамюртларимиз мангуликка кўз юмишган.

Китобда ҳикоя қилинган қатагон қурбонларининг тақдирида битта муштараклик бор. Уларнинг барчаси камолот ёшида қамалган. Гуноҳи эса... Уша кезде уларга қўйилган айб бетайин бўлганлиги бутун тан олиняпти. Бор гуноҳи маърифатга ошно бўлганлигида, эркинликка, истиқлолга интилганидадир. Қўлингиздаги тўпламни мутолаа қилиш давомида ҳақиқат эгилса эгиладики, аммо синмайди деган гапнинг тўтри эканлигига имон келтирасиз. Тарихни ҳеч қачон алдаб бўлмайди. Алдамоқчи, зўравонлик билан ўз айбларини яширмоқчи бўлганлар фақат бир кишини, у ҳам бўлса ўзларини алдайди.

Бутун биз, жамики виждони уйгоқ кишилар уша хунрезликларни, инсон шахсияти, қадр-қиммати ва қалбини оёқ ости қилган машъум тузумни юзага келтирган сабаблар хусусида ўйлашимиз керак. Нега шундай бўлди? Нима сабабдан? «Қанот ва қаноат» муаллифининг мақсади бибурда сиёсат малайларини фош қилмоқ эмас, балки нотўтри мафкурага қулик, инсонга ишончсизлик, имон ва эътиқодсизлик нималарга олиб келишидан одамларни огоҳ этишдир.

АРМОН

I.

... Носир Саидийни бир неча кундирки ертўлада тинмай сўроқ қилишарди. ОГПУ ходимларининг бири қўйиб, бошқаси туну-кун уни тушига кирмаган айбларга иқрор бўлишга мажбур этишарди. Оддий муаллимлик ўрнига ашаддий қўпоровчи ва яширин миллий ташкилотга аъзо эканлигини бўйнига қўйишмоқчи. Москвада ўқиб юрганида, сўнг Андижонда ишлаган кезларида кимлар билан учрашгани, ўша вақтда бўлиб ўтган суҳбатларнинг мазмунини бот-бот суриштиришарди. Кимга нима деганини эслаб, қандай хуфя юмушларга бош қўшганлигини билишмоқчи. Тўғри сўздан булак узга ҳақиқатни англамаган Носир терговчиларнинг уриб-сўкишларига, устма-уст ҳақоратларига дош берсада бир кун келиб, адолат қарор топишидан умидини узмаган.

Сийсий бўлим терговчилари куч ишлатишиб, маҳбусдан таржимаи холини ёздириб олишди. У 30 йиллик ҳаётини икки оғиз сўз билан ифода этмоқчи бўлувди, тумшугига тушган муштдан ақли-хуши қочди. Шу дамда кимдан нажот излашни билмайди. Яхши-ёмон кунларда бирга бўлган дўстлари номини тилга олса, улар ҳам балога қолиши аниқ. Кимнинг исми-шарифини эсласа, шу заҳотиёқ ҳибсга олишиб, унинг зиммасига ҳам бўлмагур айблар қўйилиши ҳеч гап бўлмай қолган. Н. Саидий 1930 йил 10 — 15 август кунлари, яъни тўрт кун мобайнида таржимаи холини битган. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ҳибсга олинганидан 11 кун ўтгач, қоғозни қора қилиш осон кучмаган, албатта. Ички қамоқхонада ҳеч ким терговчининг гапини икки қила олмасди. Шу боис қўйидаги жумлаларни уз қўли билан

битган: «Мен 1923 йилда «Миллий Истиқлол» аксилинқилобий миллий ташкилотга аъзо бўлдим. Жиноий ҳаракатларимни 1929 йилда, яъни Самарқандда халқ маорифи комиссариатида ишлаб юрган кезларимда ҳам давом эттирганман». Орадан яна беш кун утгач, Н. Саидий ўз баённомасини давом эттириб, қуйидаги бўхтонни гарданига олади: «Мен «Гап» аксилинқилобий ташкилот иштирокчилари берган кўрсатмани тасдиқлайман. 1923 йили Москвада яшаганимда ташкилотнинг фаол аъзоси бўлганман».

Жумҳурият ички ишлар халқ комиссариати Давлат сиёсий бошқармасининг 3-бўлим ходими Айзенбург 1931 йил 20 апрелда Москвада кўрилган «Миллий Истиқлол» гуруҳининг ишидан қуйидаги фикрни кўчириб олади: «Ушбу ишдан Маҳмуд Боту, Носир Саидов, Маннон Рамзий, Собир Қодиров, Боис Қориев, Ҳалил Василов, Ҳайрулла Алавий, Лутфулла Алавий, Мажид Воҳидов, Хужа Назаров, Усмон Саидий, Ботир Гуломовларнинг масаласи ажратиб олинсин». Шунингдек 1931 йил 9 — 10 сентябрда терговчи Боту-Рамзий жиноий ишининг «Миллий Истиқлол» бўлимидаги Носир Саидийга қарашли дадиллардан фойдаланади. Унда қуйидаги сатрларни ўқиш мумкин: «Боту халқ маорифи комиссарининг ўринбосари бўлиб ишлаган кезларда ўз атрофига миллий аксилинқилобий қарашда бўлган Собир Қодиров, Носир Саидов, Олтой, Ботир Гуломовларни туплаб, улар орқали халқ таълимига раҳбарлик қилган ва миллий ташвиқот ишларини олиб борган». Устомон терговчиларга мазкур жиноий ишдаги Ботунинг қуйидаги жумлалари қўл келади: «Носир Саидов билан дастлаб Тошкентда танишдим. 1921 йилда ўқитувчилар тайёрлаш курсида ўқиб юрган кезларимда унинг «иттифоқ тараққиёт» аксилинқилобий ташкилотига аъзо эканлигини билардим. Ташкилот ўша даврда турк сипоҳлари — Нуридинбек, Шукурбек, Алибек, Ёрбек раҳбарлигида иш кўришарди. Саидов 2 йил мобайнида шу ячейкада, сўнг 1923 йилдан эътиборан миллатчи гуруҳ топшириги билан шуро ташкилотларида ишлади».

Н. Саидийга бош қўшмаган гуноҳларини тан олдириш учун турли найранглардан фойдаланишган. Унинг олдига доимо ГПУ хуфячилари қўйиларди. Улар икки уртада бў-

либ ўтган суҳбатга қушиб-чатиб юқоридагиларга етказишарди. Элакдан ўтказилган чоғи маҳбуснинг турли кайфиятда бўлиши ҳисобга олиниб, булар-булмас саволлар кундаланг қилинарди. Н. Саидийнинг хонасига бот-бот кирган Ҳақбердиев терговчининг қўлига Н. Саидий тилидан қуйидагиларни тўқиб тутқзади: «Мен олдин аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлиб, сўнг Акмал Икромов раҳбарлик қилган «Миллий истиқлол» фаолиятида қатнашганман. Бу ташкилотга киришдан мақсадим — ўзбек миллий буржуа жумҳурияти қошидаги мудофаа вазири бўлиш учун қасам ичганман». Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, терговчилар курсатма чалама-чатти бўлишига ҳам эътибор беришмаган. Улар хаёлларига нима келса, шуни баён қилишдан тойишмаган. ГПУчилар жами далилни Н. Саидийга қарши қаратишни ўз олдларига мақсад қилиб қуйишган. Чорасиз инсоннинг ҳар бир ҳаракатидан, сўзидан иллат излашган. Ўша кезде Москвада орттирган дўстлари ҳам тинмай сўроқ қилинарди. Сўнг Тошкент ва Самарқанддаги меҳнат фаолиятига боғлиқ бўлган ҳамкасбларидан бўҳтон ундирилган. Андижон вилоят халқ маорифи ишидан камчиликлар топишарди.

Н. Саидий терговчилар бебурдлиги боис акасининг қотилига ҳам айланиб қолади. Унга бу разилликни тан олдиришга «муваффақ» бўлишади. Охир-оқибатда акаси Обид Саидовни ўлдириш «топшириги»ни Рамзийдан олган бўлиб чиқади. Тухмат қобигида булган Носир Саидий уз-зу-кун ГПУ кирдикорларига чидай олмай уртанарди. Унга асоссиз азоб беришлар қачон барҳам топаркин? Надоматлар бўлсинки, унинг нолишларини тинглайдиган, айби йўқлигини исботлайдиганлар анқонинг уруғи бўлиб қолишганди. Ҳамма ундан ўзини олиб қочади. Ким билан юзлаштиришмасин, уни «миллатчи» дея курсатма берарди-ю, аммо маҳзун нигоҳини яширарди. Ҳамфикрлари бошига тушаётган кўргулик ҳам унга беш қўлдек маълум. Қамоқхонада фақат терговчилар тўқиб чиқарган савол-жавобларгина қогозга тушади, холос. Маҳбусларнинг оҳу-ноласи, фарёди мутлақо ташқарига чиқмайди. Сиёсий бошқарма ходимлари учун бунинг сариқ чақалик аҳамияти йўқ. Улар ганимни фoш этиш ва уни ўз вақтида жазолаш

билан машгул. Зеро, бу юмушни қанчалик усталик билан удалашса, малакалари ошиб, мукофотларга сазовор бўлишади.

Надоматлар бўлсинки, 1930 йили ОГПУ жумҳурият халқ маорифи ходимларига қирон келтирган. Носир Саидийдан сўнг кўп вақт ўтмай, Ўзбекистон халқ маорифи комиссарининг уринбосари, «Аланга» ойномасининг муҳаррири, истеъдодли шоир Маҳмуд Ходиев (Боту), комиссариат фирқа қўмитаси котиби Раҳимбек Шокирбеков, кадрлар бўлими бошлиғи Собир Қодиров, илмий тадқиқот институти раҳбари Маннон Рамзий ва бошқалар тунда бирин-кетин ҳибсга олинган. Уларнинг зиммасига халқ маорифидаги аксилинқилобий миллий ташкилотга аъзо бўлган, миллатчи ўқитувчиларни юқори вазифаларга жойлашишига кўмаклашган, бутун диққат-эътиборини Ўзбекистондаги шўро ҳокимиятни тўнтаришга қаратишган, деган булмагур бўҳтонларни қаторлаштириб ташлашган. 1930 йил 6 августда жумҳурият халқ маорифи комиссариати ва Ўзбекистон фирқа ташкилотининг комиссариатдаги ячейкаси қўшма йиғилиши ўтказилиб, унда «Маориф frontiда қосимовчиликнинг намоён бўлиши» масаласи атрофлича муҳокама этилган. Бундай ганимлик ҳаракатининг юз беришига қамоққа олинган бир гуруҳ маорифчилар айбдор, деб топилиб уларни аёвсиз жазоланиши талаб қилинган. Тез орада миллий истиқлол учун курашган зиеларнинг кирдикорларини «фош» қилувчи саҳна асари яратилиб, Ҳамза номидаги театрда намоёиш этилган. Унинг бош қаҳрамонларидан бири Боту бўлган. Асоссиз қораланган бошқа «халқ душманлари»га ҳам муносиб уринлар бўлиб берилган...

II.

1940 йил 10 йиллик қамоқ жазосини ўтаб, Тошкентга қайтиб келган заҳотиёқ Носир Саидий яна НКВДнинг эътиборига тушиб қолди. Собиқ сиёсий маҳбуснинг ҳар қадами кузатиларди. Носирнинг ишга кириш хусусидаги илтимоси зое кетди. Ўқитувчиликка рухсат сўраганда ундан юз ўгиришди. «Халқ душмани» шўро болаларига сабоқ

беришдан маҳрум! Бунга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди! Ночор инсон қамоқдан озод бўлса-да, аммо гоёвий мутелиқдан қутила олмаганини англаб турарди. Россиянинг қамоқ лагерларидан бири бўлган Соловкида юрганда бир кун озодликка чиқишига умид қиларди. Аммо ҳозирги юриш-туришини қандай изоҳлаш мумкин? Додини кимга айтади? Оиласини қандай боқади? Хайрият, унинг жонига рафиқаси ва болалари оро киришарди. Отасининг хайҳотдек ҳовлисига ижарачилар қўйишиб, шу билан баҳолиқудрат кун кўришди.

Куз кунларининг бирида дарвоза ногаҳон қаттиқ тақиллаб қолди. Бемаҳал келган суровчилардан юрагини олдириб қўйган Носир бир ҳолатда эшикни очди-ю, рўпарасида турган қизил тамгали НКВД ходимини кўриб довдираб қолди.

— Носир Саидий керак,— деди у дафъатан.

— Мен...

— 24 соат ичида Тошкентни тарк этасиз. Қоида шундай!

— Нега, қаёққа бораман, оиламни нима қиламан? — Носирнинг бўғзидаги ўкинч орасидан келаётган фиғон НКВД вакилини мутлақо қизиқтирмасди.

— Билмайман, менга сизни огоҳлантириш буюрилган, холос. Агар курсатма бажарилмаса, жазоланасиз, тушундингизми, — у уй эгасининг жавобини кутмаёқ, орқасига бурилди. Шу дамда агар Носирнинг бошига осмон узилиб тушса ҳам унга қизиги йўқ.

— Адаси, яна нима гап? — унинг орқасидан югуриб чиққан Гулсум эрининг заъфарон юзига тикилди.

— Бизни Тошкентдан бадарга қилишаяпти.

— Вой ўлмасам, энди нима қиламиз, қаёққа борамиз? — ваҳимадан аёлнинг кўзлари бежо ўйнади.

— Куп куйинма, ҳар қалай биргамиз-ку, — деди у хотинини тинчлантиришга ҳаракат қилиб. Аммо аёлининг оғир оёқлигидан кўнглига гулгула тушарди.

— Балки Оққўрғонга, синглимниқига борармиз, — дея олди Гулсум.

— Начора, шундай қилишдан бошқа иложимиз йўққа ўхшайди...

Носир тайинланган муҳлатда шаҳарни тарк этмаса, ёмон оқибатларга дучор булишини яхши биларди. Шу боис у зарур нарсаларни зудлик билан йиғиштира бошлади.

— Ада, кучиб кетяпмизми, — қизларининг бу саволларига нима дейишни билмасди.

Собиқ сийсий маҳбус оиласига бахт кулиб боқмади. «Халқ душмани»нинг хонадони ҳар қадамда азият чекарди. Уй-жойни шундай ташлаб кетишга мажбур. Бехаловат замонда ҳовлини уйлаш, уни кимгадир расмийлаштириш ўлим билан баробар. Қувгинлар қўлларига илинган нарса-ни олибоқ йўлга тушишди. Гоҳ пиёда, гоҳ аравада Оққўргонга етиб боришди. Ўша кезде Зайнаб ноҳия матлубот жамиятида бош ҳисобчи булиб ишларди. Турмуш ўртоғи А. Тиллаев молия бўлимининг мудир эди. Улар жигарларини яхши кутиб олишди. Носир ўқитувчилик қилмоқчи эдию, аммо бу ерда ҳам унга рўйхушлик беришмади. Бир амаллаб Октябрь қўргонидаги МТСга ишга кирди. Оиласи шу ердаги чордевордан бирида паноҳ топди.

Одамзод учун ҳар қадамда таъқибга учраш, яшаш жойидан маҳрум бўлишдан ёмон кўргулик йўқ. Ана шу хурликка дучор бўлган Носирнинг юрак-бағри бот-бот эзилиб кетарди. Тунлари уйқуси қочарди. Бедодликнинг чеки бормикан, дея ўзича ўртанарди. Унинг сарсон-саргардон бўлиши учун ким айбдор? Нега унга ишонишмаяпти? Ахир умрида ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмаган-ку! Ун йил бекордан-бекорга Узоқ Шимолда ўтириб келса унга душмандек қарашади-я! Наҳотки, қисмати шунчалик кулфатли бўлса?!

Ана шундай душвор куз оқшомларининг бирида рафиқаси ва болаларини уйғотиб юбормаслик учун секин чироқни ёқиб, эҳтиёткорлик билан қўлига қалам ва қоғоз олди. Бахти қаро инсон эркинлик эпкинларини ўзига қанот қилиб, кулфатли умрига қаноат қилишни яхши биларди. Ҳозир у Москвага, шахсан Сталинга мактуб йўллаб, ҳаммасини унга очиқ-ойдин баён қилади. Носир агарда «халқлар отаси»нинг уткир нигоҳи унга тушса, жами кулфатдан халос бўламан, дея бегубор ўйлар огушида эди.

У не умидлар билан мактубни тонгда шахсан ўзи жунатиб келди. Афсуски, бу ҳаракат билан яна кўп балолар-

га дучор бўлганини кеч англади. Бир неча кун Сталиндан нажот кутиб, эркинлик нашидасини суриб юрди. Янги йилни ҳам ана шундай орзу-ҳаваслар огушида кутиб олди. Аммо 1941 йилнинг дастлабки ҳафтаси тунларидан бирида унинг тинчлигини яна бузишди. Эшикни очган заҳотиёқ хонага икки қизил аскар ва узун қора чармдан тикилган кийим кийган барвасти НКВД ходими бамисоли отилиб кириб:

— Саидий, қамоққа олиндингиз, — дея улар ортиқча гап-сўзсиз кулбани тинтув қила бошлашди. Носирни ўртага олиб, унга милтиқ тираб туришарди. Тунги сўроқчилар ўта сурбетларча рафиқаси ва қизларини титкилаб кўрарди. Улар ҳар қандай қабиҳликдан ҳам хазар қилишмай, ожизаларни беҳаёлларча чигириқдан ўтказишди. Кўз ўнгиде юз бераётган номаъқулчиликдан мулзам бўлган Носир қўлидан ҳеч нима келмаётганидан ички фарёди бўғзига тикиларди. Айниқса, хомиладор аёлининг мунгли нигоҳига бардош бериш қудратидан маҳрум. Наҳотки, яна ҳаммаси такрорланса? Наҳотки хати Сталинга етиб бормади? Нега, улар ўз билганларича иш тутишмаяпти?

— Бу гал қайси гуноҳларим учун?..

— Ўзингни гўлликка солма. Нега Сталинга хат ёздинг? Демак, сенингча, ҳаммасига НКВД айбдор экан-да, — деб кесатди чақирилмаган «меҳмон»ларнинг бири.

— Улуг доҳийга хат ёзиш мумкин эмасми?

— Бас қил, сен биз учун душмансан ва шундай бўлиб қоласан. Сенга ўхшаган газандаларнинг ўрни...

— Адаси, яна нима қилиб қўйдингиз, — бор гапдан хабар топган Гулсум ўзини йўқота бошлади. Кейинги вақтда хотинининг руҳий ҳолати анча ёмонлашгани Носирга маълум эди. Афсус унга ёрдам бериш қўлидан келмайди. Аммо шундай бўлса ҳам:

— Асло хавотир олма, мана кўрасан, бу қандайдир англашилмовчилик, — Носир уни 10 йил муқаддам ҳам худди шундай тинчлантиришга уринганди. Ўшанда ҳам у қандайдир англашилмовчилик бўлса керак, деб хаёл қилганди.

Н. Саидий қайта ҳибсга олингач, бу оилага кўп бор ёрдам қўлини чўзган Зайнаб опасини зудлик билан асаб

касаликлари шифохонасига ётқизди. Афсуски, Гулсум узоқ даволана олмади. Ой-куни яқинлиги боис, касалхонадан чиқди. Ёзга бориб уғил кўрди. Бахти қоралар умид қилишиб, гўдакка Тулқин деб исм қўйишди. Қамоқдаги ота эса бундан беҳабар. Шу орада уруш бошланиб қолса бўладими?

Бир куни Гулсум чақалогини кўтариб, Тошкентга йўл олди. Жумҳурият НКВДсининг қабулхонасида бир неча кун навбатда тургач, ниҳоят эри билан бир бор кўришишга рухсат олди-да, фарзандларини эргаштириб келди. Аммо болаларини ичкарига киритишмади. Тулқинни бағрига босиб олган Гулсум темир панжара ортида турган эрини дафъатан таний олмади. Илгариги серқош, келишган турмуш ўртоғини тошбағирлар адои тамом қилишибди. Бечоранинг заъфарон юзи унга аллақандай мунгли кўриниб кетди.

— Уғлимни олиб келганинг маъқул бўлибди, — деди Носир гўдакка узоқдан нигоҳ ташлаб. — Начора, қизларимни кўра олмадим-да. Ҳа, майли уларни менинг учун упиб қўйгин. Гулсум, омон бўлсам, яна кўришармиз. Агар тақдир бизни бошқа учраштирмаса, мендан рози бўлинглар. Болаларимни — сенга, сени эса эгамга топширдим.

— Ундай деманг, адаси...

— Учрашув вақти тугади, — навбатчи Носирнинг қўлини орқасига тираб, яна ертўлага олиб кетди. Шу-шу Гулсумга унинг дийдорини кўриш насиб этмади.

...

...«Халқ душмани»нинг аёлига қанчалик оғирлигини тасаввур этиш қийин эмас. Уша машғум кунларда ҳамма Гулсумдан юз угирганди. Ахир икки бор фирқа ва халқ ишончини йўқотган Носирнинг оиласига ким ҳам муравват кўрсатарди? Ҳатто яқин қариндош-уруғлари ҳам улардан ўзларини олиб қочишарди. Оч-наҳор кунларнинг кети кўринмасди. Олий маълумотли аёл болаларини боқиш учун бирор юмуш излаб кўп уринди. Дастлаб боғчага қабул қилишмоқчи бўлишди. Аммо хушёр одамлар жамият ганимининг рафиқасига рўйхушлик қилишмади. Ҳар қадамда уч болали аёлнинг кўкрагидан итаришиб, унинг

кимлигини юзига солишарди. Албатта, бундай шароитда ҳаёт кечиришнинг ўзи бўладими?

Хайрият, диёнатли одамлар ҳам бор экан. Буйи чузилиб қолган қизлари бир амаллаб ёғ заводига ишга киришди. У ердан топганлари билан баъзур рўзгор тебратиб туришди. Борган сари уруш зўрайиб яшаш янада огирлашарди. Аксига олиб ҳисбга олинган эри билан юз кўришиш илинжи умуман йўқолган. Г. Саидовага жумҳурият НКВДсидан бу ҳақида маълумот беришмасди. Негадир бор ҳақиқат сир тутиларди. Урушга умумий сафарбарлик туфайли қатагон барҳам бериш ўрнига жазо қуроли тинмай ишга солинарди. Н. Саидий билан иккинчи бор ҳисбга олинган Қаюмжон Алиев, Боис Қориев (Олтой), Абдулла Қамчибеков ва бошқалар 10 йиллик қамоқ жазосини эшитишиб, ҳаётдан умидларини узишган бўлишса ажаб эмас.

Сиёсий гуноҳкорлар қанчалик ҳаракат қилишгани билан фойда йўқлигини англашиб, тақдирга тан бермай ўзга чоралари ҳам йўқ. Темир панжарали қизил вагонлар эса уларни шарққа — Сибирь бўйлаб тарқалиб кетган қамоқ лагерларига олиб қочади. Агар Сибирга равона бўлганларнинг гуноҳидан воз кечилиб, қўлига қурол беришса борми, улар ҳам гина қилмай жангга киришган бўлишарди. Афсуски, уларни Сибирь азоблари кутарди...

III.

Тақдир 1952 йилнинг кузида Н. Саидийнинг тўнғич қизи Раънони Москвага етаклади. Уни Бутуниттифоқ кўр-газмасининг Ўзбекистон бўлимида ишга таклиф қилишганди. Қўлида ёш гўдаги бўлса ҳам ҳар қалай розилик берди. Агар узига қолса ҳали бери пойтахтга бориш насиб этмасди.

Уша кезде машҳур боғбон Ризамат Мусамуҳамедовнинг бевосита раҳбарлигида ишлаганди. Меҳнатсевар отахон кўп қийинчиликларни бошидан кечирган аёлга, бамисоли ўз фарзандидек муомалада бўлди. Унга қўлидан келган ёрдамни аямасди. Аксига олиб, боласининг огриб қолиши Раънонинг ташвишига ташвиш қўшди. Иш баҳонасида ўғлини бирор тузукроқ шифокорга кўрсатиш нияти ҳам йўқ

эмасди. Москвага боришдан яна бир мақсади қандай бўлмасин «халқлар отаси» Сталиннинг хузурига кириши лозим. Агар унга шахсан ўзи мурожаат этмаса, ҳеч ким ота қисматига ойдинлик кирита олмаяпти. Шунча вақтдан бери прокуратура ва ички ишлар вазирлигига йўллаган мактубларининг жами қумга қўйилган сувдек изсиз кетмоқда. Фақат Кремль даҳосигина мушкулени осон қилиши мумкин. Иосиф Виссарионовичга дардини айтиб, юрагида йиғилиб ётган зардобларни тўкиб солмаса иши битмайди. У ишдан бўш вақтларда «нажот қалъаси»нинг дарвозасини пойлай бошлади. Умумбашарият қўёши қабулига кўзлари тўрт эди. Унга ухшаган бахти қаролар эса минглаб топилади. Вақт ўтган сайин «халқ душмани»нинг қизи ҳурматли шахс қабулидан умидини узди. Ҳар гал кутганида Раънони кимдир хузурига чорлаб, у-бу деганча чиқариб юборарди. Бундай совуқ муомаладан унинг дили хуфтон бўларди, холос. Носир Саидийнинг қизини Сталин қабул қилиши керак! Фақат улуг устозгина уни тинглаб, мушкулени осон қилиши мумкин. Бундай мурувват бошқанинг қўлидан келмайди. Бечора аёл бунга амин. Бир вақтлар отаси, Сталинга хат ёзиб, нажот истагини учун балога қолганлигидан у мутлақо беҳабар.

Раънонинг ўта жонсараклиги шу ерда иш берди. Ўзбек қизи уззу-кун қабулхонадан чиқмаётганини англаган қўриқчилар уни бошқаларга ўхшаб олдиларига солиб ҳайдашмади. Кремль соқчиларининг раҳми келгандир, ким билади? Ҳар қалай Раънонинг уйқусиз тунлари зое кетмади. Кунларнинг бирида «улуг доҳий» хузурига бошлаб киришди. Рост, бояқишнинг бундай ваҳимали қабулдан оёқлари қалтирарди. Дастлаб ҳукумат идорасидаги дабдабадан ўзини йўқотиб, айтадиган сўзларини ҳам унутиб қўйди. Аммо бундай «мурувват» бошқа такрорланмаслигини англаб, ўзини қўлга олди.

Аризачи бутун дардини батафсил ёзиб қолдирди. Отаси Носир Саидийнинг бошига тушган машъум кунларни баҳоли қудрат баён этди. Шундан сўнг у умид гирдобига тушди. Наҳотки шундай шахс ердам бермаса? Ҳа, Сталинга ишонинш керак! У Раънони ҳеч қачон алдамайди. Унга кўз тикканлар асло кам бўлмайди. Ширин уйлар огушида

хизмат муддати тугагач, Тошкентга қайтиб келди. Яна 8-трамвайни ҳайдаб, йўловчиларнинг манзилени яқин қилиб юрди. Вақт утаётган бўлишига қарамай, ҳамон Москвадан жавоб йўқ. Аста-секин орзу-ҳаваслари пуфак сингари дам-ба-дам ёрила бошлади. 1953 йилнинг бошида яна бир юмуш билан Москвада бўлишга тўғри келди. Бу гал пойтахтта ўғлини даволатиш учун ўзи борганди. У шифокорнинг шаҳардан бир неча километр наридаги дала ҳовлисига қатнаш билан бирга яна «нажот қалъа»сига кириш йўлларини излай бошлади. Раънонинг бу борадаги «тажрибаси» иш берди. Ўтган галгидек бу сафар ҳам Кремлдаги дохий ҳузурига тешиқ топди. Ҳозир бу ҳолнинг қандай юз берганини тасаввур этиш қийин, албатта. Ўша кезде огир хаста ва ўлим талвасасига тушиб қолган муррик Сталин оддий фуқароларни жўнгина қабул қилгани ҳам ақлга тўғри келмайдиган ҳақиқат!

Раъно хона соҳибининг топшириғи билан яна бир даҳо — Ворошиловнинг ҳузурига кириб, бошидан ўтганларини яна батафсил ёзиб қолдирди. Бу гал ҳам бир қучоқ умидлар билан юртига қайтади. Ниятлари тез орада саробга айланишини у қаёқдан билсин?!

— Сталиннинг вафотини трамвайни бошқариб бораётганимда эшитиб қолдим, — деб хотирлайди Раъно Носирова, — «Вой, энди нима қиламан, менга ким ёрдам беради», дея баралла дод солиб йиғлаганим эсимда. Трамвайни ўрта йўлда тўхтатиб, жумлаи-мўмин аза очган. Ўша кезде бир умр излаб, энди топиб олган гавҳаримни ногаҳон йўқотиб қўйгандек эдим. Бутун умидимиз Сталинга тикилганди. Унга мурожаат этдикми, демак у ёрдам беради, деб хаёл сурардик. Афсуски, кейин билсам арз-додим унинг бир қулогидан кириб, бошқасидан чиқиб кетар экан.

Орадан куп ўтмай 30 — 50-йилларда ноҳақ қатагон қилинганлар ишини қайта кўриш авж олиб кетди. 1956 йил октябрь ойида бўлиб ўтган жумҳурият зиёлиларининг I съездида Ўзбекистон Комфирқаси Марказий Қўмитасининг ўша даврдаги саркотиби Н. А. Муҳитдинов асоссиз қамалганларни оқлаш борасида олиб борилаётган савоб ишлар хусусида йигилганларга батафсил сўзлаб берганди.

— Устма-уст партия, шўро, прокуратура, давлат хавфсизлик қўмитасига мурожаатим туфайли отамни 1960 йилда, вафотидан сўнг оқланганлигини билдик, — сўзида давом этди Раъно опа, — аммо унинг қаерда ва қайси ҳолатда вафот этганидан, қайси қабристонга қўйилганлигидан бизни воқиф этишмади. Жумҳурият Халқ маорифи вазирлигидан отамнинг сўнги вазифасидаги 2 ойлик маоши миқдоридан пул беришди. Тинтув чоғи мусодара этилган китоблар, суратлар, шахсий буюмлар ҳақида гап бўлиши мумкин эмасди. Югур-югурлардан сўнг касалманд онамга нафақа тайинланди. Аммо бу бизни отадан жудо қилганлар гуноҳини авф этиш ҳуқуқини бермасди. Шахсга сигиниш даври хусусида қанчалар афсоналар туқишмасин, барибир кимдир юз берган қатли ом учун жавоб бериши керак-ку! Агар шу ҳол юз бермаса, барча тавба-тазаррунинг аҳамияти йўқ.

Салкам 40 йил трамвай ҳайдаган Раъно Аширбекованинг армонли хотирасини тинглар эканман, утмишда муҳиш юз қолдирган онларни асло унутиб бўлмаслигига яна бир бор амин булардим. Модомики шундай экан, у кунларнинг тирик гувоҳларини, қатагон қилинганларнинг фарзандлари хотирасини бот-бот эшитмоқ даркор. Зеро, улар қалбидаги армон унутилиб, яна тарихимиз саҳифасини узоқ вақт моғор босмаслиги даркор.

1983 йили Раъно опа турмуш ўртоғи — собиқ ички хизмат ходими Омон Ашурбеков билан Сибирга йўл олди. Сўраб-сўриштириб бўлса ҳам отасининг сўнги манзилини аниқлаш ва кеч бўлса ҳам марҳумнинг ҳурматини келтиришни ният қилган эди. Дастлаб Новокузнецк, сўнг Новосибирскдаги собиқ сиёсий маҳбуслар қамоқхоналарида бўлишди. Афсуски, изланувчининг муроди ҳосил бўлмади. Шундан сўнг яна жумҳурият прокуратурасига, давлат хавфсизлик қўмитасига мурожаат этишга мажбур бўлишди. Ниҳоят, узоқ изланишлардан сўнг Н. Саидий 1942 йил 5 майда Омск вилоятининг Осиповко қишлоғидаги қамоқ лагеридан вафот этганлиги аниқланди. Шу хусусда берилган ҳужжатда махсус ўткир заҳарланиш туфайли оламдан кўз юмди, дейилганди. Э-воҳ, бу фикрга асло ишонгинг келмайди! Наҳотки, егани ёвгон шўрва бўлган бахтиқаро

банди заҳарланиши мумкин? Назаримда, бу баҳона ҳам ушанда уйлаб топилган. Ўзга юртларда мангуликка бош қуйган ва кафансиз қумилганлар фожиаси узоқ вақт сир тутиб келинди.

— Отамнинг умри бамисоли ярим йўлда поёнига етди, — дейди хасрат билан Раъно Носировна. — Аммо унинг хотираси тақдири каби чала бўлишини асло истамайман. Бор умримни уни бутлашга багишлаганман. Тириклигида рўшнолик кўрмай кетган бегуноҳ инсоннинг пок номи, иши тўла тикланишига ишончим комил. Отамни яхши билган, у билан ҳамнафас бўлганлар, албатта топилади. Уларнинг хотирасини жон деб эшитишга тайёрмиз. Унинг авлодлари олдидаги масъулият ҳам шунини тақазо этмоқда.

... Яна баҳор келди. Йўлим мангу сокинлик ҳукмрон бўлган «Минор» қабристонига тушганида Носир Саидийнинг рамзий қабри кўк майсаларга бурканганини кўрдим. Ёнидаги қабрлардан фарқи қолмаган. Фақат тошга номи битилган инсон жисми аёзли Сибирь тупроғига қушилиб кетган, холос. Аммо имон-эътиқоти, муҳаббати, хотираси, руҳи тугилган заминдадир. Илоҳим, утганларнинг охирати бахайир бўлсин!

ЗИЁКОР ҚИСМАТИ

...1914 йилнинг бошларида қўқонлик Солижонов исмли давлатман шахс ўз ҳамқишлоқларидан бир гуруҳини Маккаи-Мукаррамага муборак хаж сафарига боришга даъват этади. У зиёрат чоғида ҳамроҳларини мусулмончиликдаги беш ақиданинг бирини бажариш билан бирга шу баҳонада қўшни юртларни кезиб чиқишга, дунё танишга ундайди. Машаққатли, аммо савобли юмушга ўша кезде илк асари билан эл оғзига тушган Ҳамза Ҳакимзода Ниязий, «Правда» газетасини Туркистонда биринчи бўлиб тарқатилишига бош қўшган шоир ва ношир Иброҳим Даврон, халқ ўқитувчиси Абдуваҳоб Ибодиев ва яна бир неча киши бош қўшади. Улар Туркия тупроғига қадам қўйишлари биланоқ нохуш хабардан воқиф бўлишган, бахтга қарши ўша кезде Оврупада қиргин барот уруш бошланганди. Бу кўргилик шарқ мамлакатларига ҳам салбий таъсир кўрсатмасдан қолмасди. Чунки юз бериши мумкин бўлган воқеаларга Туркия бевосита алоқадор ва унинг заминига ҳам биринчи жаҳон уруши етиб келиши эҳтимолдан ҳоли эмасди.

Хажга отланганлар жангу-жадал дарагини эшитибок, аросатда қолишди. Хайрли ниятга етиш зарурми, ёки вақт борлигида омон-эсон Қўқонга қайтиб кетиш керакми? Зиёратчилар фикри иккига бўлинди. Кимдир ҳеч иккиланмай сафарни давом эттириб, Каъбатуллоҳга сажда қилишни таклиф этади. Яна биров болалари ҳадеб тушига кираётганидан нолийди.

— Отамиз савоб ишни бажо келтиролмай, Истамбулдан қайтиб келганлар, — дея ҳикоя қилганди филология фанлари номзоди марҳум шоир Насрулло Даврон, — у киши ҳамроҳларидан юртига соғинч мактубини олиб келган.

Жумладан, Ҳамза Ҳақимзода қўқондаги яқинларига хат битиб берган экан. Бирмунча вақт ўтгач, отамнинг ҳамроҳлари ҳам қайтиб келишибди. Билмадим, уларнинг ниятлари ижобат бўлганми ёки йўқ, бехабарман. Бу ҳақда отамиздан сўрашга истиҳола қилардик. Чунки у кишининг бир умрлик армони ушалмагани азобга солиши мумкин эди.

. . .

А. Ибодиев сафар чоғи қўшни мамлакатларда ўқитиш қандай олиб борилаётгани билан қизиққан. Шу мақсадда тили яқин, дили ва дини бир бўлган туркларнинг ўқув тизими билан яқиндан танишишга аҳд қилган. Чунки муаллимни ёшларга дунё билимларини ўргатиш, уларни ўзга халқлар адабиётига яқинлаштириш масаласи қизиқтирган албатта. Уша кезде Қўқондаги дарсхоналарда кенг қамровли билим берилаяпти, деб бўлмасди. Абдуваҳоб машгулот чоғи фақат ўзи билан рус домлалари билан алоқа қиларди, холос. Боз устига талабаларга етарли билим берувчи адабиётлар етишмасди. Шу чоғгача аниқ билим бериш тизими ишлаб чиқилмаган. Халқ ўқитувчиси ана шу муаммоларга бир оз бўлсада ойдинлик киритиш ўйида бир неча кун Туркиянинг шаҳар ва қишлоқларини кезиб, у ердаги таълим-тарбия ишлари билан яқиндан танишади. Ўзи билганларини ҳамкасбларига ҳикоя қилиб беради. Қардош халқининг тараққийпарвар вакиллари билан яқин алоқада бўлади. Ҳойнаҳой уларнинг қарашлари билан қизиққан. Мезбонларнинг саволларига батафсил жавоб беришга ҳаракат қилган. Ўзини ўйлантирган муаммоларга оид адабиётлар жамлайди. Қисқа муддатли танишув сўзсиз А. Ибодиевда катта таассурот қолдирган. Олам кезиш ва дунёвий билимлардан бохабар бўлиш ҳар бир теран фикрловчи шахс учун ниҳоятда зарурлигига имони комил бўлади.

. . .

«Меҳнат қаҳрамони»нинг катта ўгли, марҳум Абдулай Ибодиевнинг хотираларидан:

— «Қўқонда отам ташкил этган «Коммуна» мактабида камбағалларнинг фарзандлари ўқишган. У киши Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер На-

войи, Абдурахмон Жомий, Муқимий, Зокиржон Фурқат каби шарқ алломаларининг илмий ва бадий асарларини қунт билан мутоала қилган. Падари бузрукворимдаги зук-колик, кибрсизлик, оддийлик ва тахамуллик хусусиятларини сезардим, аммо мунофиқлик, икки юзлама кишини севмадим. Лугат ва қомусий адабиётлар, тилшунослик ва мантиқшуносликка оид китобларни қўлдан қўймасди. Айниқса араб тилини ўта пухта билишини ҳар чоғ англадим. Огзаки нутқда кўп адабий сўзларни ишлатарди. Қарор, ариза ва бошқа ёзишмаларини бот-бот таҳрир этарди. Отамнинг эътирофига кўра, инқилобгача исми-шарифи Шумаков бўлган рус ўқитувчисига ёнидан ҳақ тўлаб, бева-бечораларнинг болаларини ўқитган, кейинчалик етук ўзбек олимлари бўлишган О. Аминов, М. Ўрозбоев, М. Қориев, М. Назаров сингари истеъодли инсонларга ўз вақтида илм сабоқ бергани билан ҳар гал фахрланарди.

Абдуваҳоб домла 1921 — 23 йилларда қўшчилар иттифоқидаги озиқ-овқат тайёрлов идорасига мудир бўлганини эслайман. 1925 — 26 йили халқ қозиси ҳам бўлган. Кейинги вақтда Қўқонда очилган 8-интернатда мудир ва тарбиячи бўлиб ишлади. Ўша кезде отамдан Усмон Носир, Иброҳим Назир, Қодир Алиев, Муталиб Ҳакимов, Али Муҳсинов, Теша Ҳаким, Восиқ Рашид, Сиддиқ Салим, Раҳмон Усмон каби иқтидорли ёшлар таълим олишган. 1930 йилдан то 1937 йилгача 1-болалар уйининг мудирини бўлиб ишлади. Билим масканида тикувчилик устахонаси, мусиқа тўгараклари бор эди. 1936 йил 14 октябрдаги Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси отамга «Узоқ йиллар (36 йил) педагогик соҳасида кўрсатган хизматлари учун «Меҳнат қаҳрамони» фахрий унвонини берди.

Шахсга сизгиниш авж олган қатагон даврда — 1937 йил 16 сентябрда ҳибсга олинган отамни бошқа кўрганимиз йўқ. Аллоҳ марҳумнинг арвоҳини илоҳим шод этсин.

• • •

Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизматининг ҳужжатхонасида сақланаётган А. Ибодиев устидан бундан ярим асрдан кўпроқ вақт муқаддам тукиб чиқарилган жинорий ишда қайд қилинишича, қўқонлик муаллимни

унинг ўзи яхши билган Камолиддинов, Рузиев, Ҳайдаровлар берган қоралов кўрсатмаси асосида қамоққа олишган. Уни устамон терговчилар бир неча кун мобайнида узлуксиз элақдан ўтказишган, 60 ёшга бориб қолган маҳбус билаклари кучга тўлган малла соч, кўк кўз суровчиларнинг аёвсиз калтакларига узоқ вақт дош беролмагани аниқ. Инсоний қиёфасини йўқотган бандаи-гофиллар нима бўлса ҳам бандини чалғитиш ва ўзи билмаган айбларни гарданига олдиришга бот-бот ҳаракат қилишган. Дастлабки пайтда А. Ибодиев жами қўйилган гуноҳларни зиммасидан соқит қилишга уринган. Шу боис фикри-зикри ақлини танибдики, фақат таълим-тарбия беришга қаратилгани, ҳеч қандай сиёсий ташкилотларга алоқаси йўқлигини билдириб кўрсотма беради. Аммо орадан бир неча кун ўтгач, мудом айтган гаплардан мутлақо тониб, терговчиларга ён босганини кузатиш мумкин. Хуллас, устма-уст дўқ-пўлиса ва қўл кучи ишлашиб қуйидаги тўқиб чиқарилган бўҳтон бегуноҳнинг зиммасига тушган.

1. А. Ибодиев Қўқон мухторияти даврида «Хайрат» жамияти ташкил қилиб, буржуа миллий адабиётини тартиб этган ва «Таълими маориф» («Шурои Исломия»нинг бир бўлаги) аксилнқилобий ташкилотга аъзо бўлган.

2. У инқилобга қадар шахсий ташаббус кўрсатиб мактаб очган ва камбағалларнинг болаларига жаҳид усулида сабоқ берган. Ота-оналардан таълим харажатларини қоплаш учун ҳар ойга 1 сўмдан 3 сўмгача ақча олган. Ўқитиш чоғида дунёвий билимлардан фойдаланган.

3. Талабалар сони 200 нафарга етгач, қўшимча ўқитувчилар ёллаб, уларга ўз ёнидан ҳақ тулаган. Шу йул билан ёлланма хизматчилар меҳнатидан фойдаланган. Бу эса қулоқлик ҳаракатига йул очган.

4. Пантуркист сифатида 1914 йилда Истамбулда бўлганида турк сиёсатчилари билан учрашиб, улардан сиёсий ҳаракатлар учун маслаҳат олган. Юртига келиб аксилнқилобий ташкилотнинг аъзоси сифатида душман адабиётларини мунтазам тарқатган.

5. Ҳамшаҳри — собиқ Ўзбекистон Вазирлар Кенгаши Раиси ва ҳозир қамоқда бўлган Абдулла Каримов ҳамда ҳибсга олинган бошқа жумҳурият раҳбарларини содиқ хо-

димлари деб мақтаган. Тошкентда бўлганида собиқ ўқувчиси халқ душмани А. Каримовнинг уйида меҳмон бўлган, у билан хуфёна аксилинқилобий фикрлар юритган.

6. Шахсий томорқасида болалар уйи тарбияланувчилари кучидан гаразли мақсадларда фойдаланган.

7. Эскилик иллоти бўлган мадраса, масчит ва диний уламолар тўпланадиган биноларнинг йўқ қилинишига қарши бўлган ҳамда бу борадаги ҳаракатларга кескин норозилик билдирган.

Ўша кезде бундай важдарининг юзага келиши катта фожиа эди. Шу асосда замона гилдирагини қўлига олган НКВД учун истаган айбни тўкиб чиқариш унчалик мушкул иш эмас. Аксига олиб терговчилар ҳар қандай темир одамнинг ҳам тилга киритишга ва зарур кўрсатма ундиришга устаси фаранг бўлиб кетишганди. Чунки ертўлага тушган ҳар қандай шахс у ердан омон чиқмасди. Мумтишлаганлар ҳам тез орада булбул каби «сайраб» қолганини билмай қолишарди. Баттолларнинг ёвуз хатти-ҳаракатларини кузатадиган, ҳеч бўлмаса тартибга соладиган ҳокимият эса адойи-тамом бўлганди. НКВД кимгаки, душман деб кўз тикдими, то мақсадига эришмагунча тинчимасди.

Узоқ давом этмаган терговдан кейинги суд жараёни ҳужжатларини кузатиш ҳар бир теран фикрловчи шахсда бисёр иккиланишлар уйғотади. У қамоққа олингач бориши 78 кун ўтмаёқ қора курсига ўтқазиб қўйилгани галати туйилади. Одатда терговчилар ишни шунчалик эрмакка бўлса ҳам чўзишарди. Зиёкор Абдуваҳоб Ибодиевни жазолаш ҳуқуқини жумҳурият НКВДси қошидаги «учлик» ўз зиммасига олган. Ўша кезде бу жазоловчи гуруҳга НКВД бошлиғи, давлат хавфсизлиги майори Зағвоздин раҳбарлик қилган. Унинг ёнида шак-шубҳасиз жумҳурият фирқа ва шўро раҳбарлари туришган. НКВД берган айблов ҳужжатга жумҳурият корчалонлари ҳеч иккиланмай қўл қўйишган. Агар шундай қилишмаса, уларнинг ўзлари ҳам темир панжара остига тушиб қолишлари эҳтимолидан ҳоли эмасди. Алқисса, 1937 йил 27 ноябрда «учлик» А. Ибодиевни жиноят мажмуасининг 66 банди, 1-қисми билан айблаб, аксилинқилобий тарғибот ва ташвиқотда иштирок

этгани учун ун йил хат олмаслик шарти билан меҳнат тузатиш лагерига жунатиш юзасидан ҳукм чиқаради.

Шу ерда бир ҳалол ва истиқдолни умид қилган инсон умри узилган. Кейинчалик А. Ибодиевнинг тақдири қандай кечгани ягона Аллоҳдан бошқа ҳеч кимга маълум эмас! Ҳукмдан сўнг маҳбусни қайси қамоқхонага жунатишди, у қаерга етиб борди, ким қабул қилди? Бу ҳақда мутлақо маълумот йўқ. Аксарият ҳолларда айбланувчи отилган бўлса ҳам, жиноий ишда номигагина 10 йил қамалди, деган ёзув пайдо буларди. Мазкур жиноий иш ҳам бундан мустасно эмас. Орадан минг йил ўтса ҳам, умри хазон бўлган инсон изини топиш амри маҳолга ўхшайди. Балки, ўзга жойларда биз билмаган ва шу чоғгача ошкор қилинмаган «ўта махфий» ҳужжатлар бордир. Ундан А. Ибодиевнинг душвор қисматига оид қўшимча маълумотлар олиш мумкиндир. Надоматлар бўлсинки, уни бизга ҳозирча лозим кўришмаяпти. Бор гап шу! Бундан бошқа маълумот йўқ. Нуфузли идора хизматчилари «ўша кезде кўп ҳужжат қолдиришмасди», дея доимий бўлиб қолган жавобидан нари ўтишмайди.

• • •

— Отамни куппа-кундузи қамоққа олишган, — дея эслайди Наби Ибодиев. — Ўшанда мен темир йўлчилар тайёрлаш мактабида ўқир эдим. Дарсдан келсам, уйимизда ҳеч ким йўқ. Бир маҳал опам бузлаганча отамни олиб кетишганини, онам ва акамни Қўқон НКВДси олдида деди. Ўша томонга югурдим. Етиб келганимизда онам ва акам сой бўйида беҳол утиришган экан. Ўша кезде онамиз синглимиз Азизага оғир оёқ бўлган. Бир-биримизни сўзсиз тушундик. Ортиқча гап қотишга ҳеч ким қодир эмас. То кўёш қорайгунча, шу ерда шумшайиб ўтирдик. Темир дарвозадан ким чиқса, унга кўзимиз тўрт. Аммо ҳеч ким отанг бегуноҳ, у ҳозир омон-эсон чиқади, дея олмайди. Шундан сўнг ундан узоқ вақт дарак бўлмади. Отамнинг тақдиридан мутлақо беҳабар қолдик. Бошимизга оғир кунлар тушди.

Бир йил ўтгач, Тошкентдаги ҳарбий билим юртига кириш учун ариза бердим. Аммо қабул комиссиясида қат-

нашган Қуқон НКВДси бошлиги Вакуленко юзимга ёт ун-сурнинг боласи эканлигимни, нари борса СССР фуқароси бўлишим мумкин-у, аммо ҳеч қачон қизил командир бўла олмаслигимни солди. Бу ҳақорат мени ер билан битта қилган, десам муболага бўлмас. Аммо узимни йўқотмай Москвага, СССР Мудофаа вазирлигига арз қилдим. Ҳатто хатимга Сталиннинг уша кезде машҳур бўлган: «Ота учун фарзанд жавоб бермайди» гапларини ҳам қўшиб қўйдим. Кўп кутишга тўғри келмади. Тез орада ҳарбий комиссариятта чақиришиб, хоҳишим буйича Челябинскдаги штурманлар тайёрлайдиган ҳарбий ҳаво билим юртига йўлланма беришди. Уни тугатиш арафасида онамни кўргани Қуқонга келгач, НКВДига бориб, Вакуленкони суриштирдим. Унга ким бўлганимни ва башорати рўёбга чиқмаганлигини эслатиб қўймоқчи бўлдим. Афсуски уни топа олмадим. У ҳам «ежовчи» сифатида қораланиб, отиб юборилган экан. Сўнг урушга кетдим. Ҳарбий ҳаво кучларидаги узоққа учадиган самолётлар қўшинида хизмат қилдим. Уруш тугагач, мени Ўзбекистон фуқаро авиацияси бошқармасига ишга юборишди. У ерда бош штурман ўринбосари, Нукус ва Тошкент тайёрагоҳларининг бошлиги, Тошкент авиақўшилмасининг қўмондони, жумҳурият Вазирлар Кенгаши қошидаги нефть маҳсулотларини қайта ишлаш ва таъминлаш бош бошқармасининг бошлиги бўлиб хизмат қилдим. Ҳозир нафақахўрман. Аммо баҳоли-қудрат меҳнат фаолиятини давом эттираяпман. Ҳеч нимадан камчилик йўқ. Аммо туриб-туриб бизнинг камолимизни кўролмаган, ноҳақлик қурбони бўлган отамнинг аччиқ қисматига куйиниб кетаман.

...1956 йили Ленинграддаги фуқаро авиация институтининг толиби Н. Ваҳобов фирқанинг XX съезди бўлиб ўтган кунларда узини қўярга жой тополмасди. «Халқ душмани» сифатида ноҳақ жазоланганларни оқлаш юзасидан бўлган илк ҳаракатлар унинг қалбидаги илинж чораларини ойдинлаштириб юборди. Наби бир вақтлар йўқ бўлиб кетган отасини топиш ниятида тинмай ўй сурарди. Ёзги таътил кунлари Тошкентга келиб, «Меҳнат қаҳрамони»нинг шогирдларидан бири академик М. Ўрозбоевнинг ҳузурига киришга муваффақ бўлди. Уша кезде ҳурматли олим жум-

хурият фан ва техника давлат қўмитасини бошқарарди. Устоз ўглини яхши кутиб олган академик уни обдон тинглайди ва Тошкент халқ хўжалиги олийгоҳининг ректори бўлиб ишлаётган, қўқонлик халқ муаллимининг яна бир собиқ ўқувчиси М. Қориевга қўнгироқ қилади. Улар узок гаплашишгач, домланинг пок номини тиклашга бош қўшишга аҳд қилишди. Икки олим жумҳурият прокуратурасига устозлари ноҳақ жабрланганини баён этишиб, унинг тезроқ оқланишини илтимос қилиб хат битишди. Шундан сўнг бу борадаги хатти-ҳаракат анча жадаллашган.

Наби ва унинг акаси орадан қанча вақт ўтмасин, падари-бузрукворларини албатта тирик кўришга умид қилишарди. Чунки қатагон йилларида турли муддатларга ноҳақ қамалиб кетганлар бирин-кетин озод бўлиб омон қайтиб келишарди. Афсуски, фарзандлар қанча кутишмасин, қаерга мурожаат қилишмасин халқ ўқитувчисидан дарак бўлмади. Унинг тақдирини аниқлаб берадиган азамат топилмади. Ҳамма ердан бир хилда: «ўлимидан сўнг оқланди» деган жавоб олинарди. Охир-оқибатда Фаргона вилояти прокурорининг раддияси билан вилоят судининг хайъати 1956 йил 16 октябрда шахсга сизиниш йилларининг қурбони А. Ибодиевнинг ишини қайта кўриб чиқади ва унинг ўша даврдаги хатти-ҳаракатида жиноят аломатлари бўлмаганлигини инобатга олиб, уни ҳаракатдан тўхтатди. Қаҳрамон муаллим ўлимидан сўнг, орадан 20 йил ўтгач, бутунлай пок бўлди. Икки энлик оқлов қогози фарзандларнинг куйган юракларига таскин бера олармиди? Қарийб 20 йил гарданида «халқ душмани»нинг ўгли тамгасини кўтариб юриш азобидан бу билан соқит бўлиш осонми? Асло! Зор қақшаган ўғил ва қизлар учун отани тирик кўриш ҳаммасидан афзал эди. Надоматлар бўлсинки, улим устин келди. Ҳаётта беқийс ташна ва бир умр одамларга яхшилик қилишга чоғланган ҳур фикрли зиёкорга ганимлар панд беришди.

— Отамнинг хазон бўлган тақдирини ўз ҳаётимдан устун қуйганман, — дея сўзида давом этади Наби Ваҳобович. — Қаерда ва қайси вазифада ишламай, ундан тонмадим. Аслида ким бўлганим ва отам ноҳақ қамалганини ҳеч қачон яширмадим. Бу ҳақиқат ўзимга тўғаноқ бўлишини

англаб турсам ҳам, виждонимга хилоф иш тута олмасдим. Хабарим бор уша душвор кунларда бировнинг қариндошуруги ҳибсга олиниб қолса борми, очиқдагилар ўзларини ўйлашиб, ундан тонишгача етиб боришди. Ҳатто исми-шарифларини бутунлай ўзгартириб, ўзга олам яратмоқчи бўлишарди. Мен эса бундай йўл тута олмадим. Ўзбекистон Президенти номига йўллаган мактубимга республика Миллий хавфсизлик хизмати жавоб йўллади. Сўнг унинг ходими таклиф қилиб, отамни қамоққа олиш чоғида қўзгатилган жиноий иш билан илк бор батафсил таништирди. Йиллар ўтиши билан саргайиб кетган ва бор-йўғи бир неча хосиятсиз варақлардан иборат ҳужжатлар тўпламини бир неча дақиқадаёқ кўздан кечириб чиқдим. Ана шу забонсиз қоғозлар отамнинг умрига зомин бўлганига ҳеч ақлим етмасди. Сўров ва жавобларни ўқиш чоғида каминада устмас-уст иккиланишлар туғилди. Аммо Миллий хавфсизлик хизмати ходими саволаримга мукамал жавоб бериш қудратига эга эмас. Мени йўқлаганлардан отамнинг қабри қаерда эканлигини аниқлашга ёрдам беришларини, агар имкони бўлса, у бандаликни бажо келтирган жойдан бир сиким тупроқ олиб аждодларимиз дафн этилган Қўқондаги қабристонга қўйишга рухсат сўрадим. Аммо қидирув чоғида собиқ СССР Ички ишлар вазирлиги Бош ахборот марказига, собиқ СССР Давлат хавфсизлиги хизмати органларига мурожаат қилишгани, аммо ҳеч қандай қўшимча маълумот олишмаганини билдиришди. Мен уларни тушуниб турибман. Аммо қалбимдаги гам ва алам асло тинчлик бермаса нима қилай? Наҳотки, бир оташқалб инсоннинг изи бутунлай йўқолган бўлса?

Гоҳида тизгинсиз нохуш хаёллар бизни ҳар ёққа олиб қочади. Машъум кунларда юз берган номаъқулчиликлар юракни бот-бот ўртайди, ўша кездеги қатагоннинг бошида турганларни туну-кун лаънатлаймиз. Аммо надоматлардан фойда борми? Афсуски, бу беором қалбга таскин, холос. Боз устига давр гилдирагини ортга қайтариб ҳам бўлмайди. Мозийни қандай бўлса, шундай қабул қилмоққа мажбурмиз. Нафақат қўлимиз, балки ақлимиз боғланган кунларни узоқ бошимиздан кечирдик.

Тириклигида рўшнолик кўрмаган халқимизнинг эрк-

севар вакиллари хотирасини тиклаш ҳам қарз, ҳам фарз. Боз устига бу савоб юмушни чўзиб ҳам бўлмайди. Н. Ваҳобов Ўзбекистон ҳукуматига мактуб йўллаб, шахсга сизиниш даври қурбонлари номини абадийлаштириш хусусидаги ўз фикрларини баён этди. 1936 йилда Марказий Ижроия Қўмита фармони билан халқ ўқитувчиси А. Ибодиевга «Меҳнат қаҳрамони» унвони берилганди. Зеро, уша кезде юксак мукофотга сазовор бўлганлар бармоқ билан саноқли эди. Ҳа, суронли йилларда хизмати муносиб тақдирланганларни покланиш даврида номма-ном эслаш биз тириклар учун ниҳоятда муҳимдир.

Минг афсуски, қатагон йилларда А. Ибодиев сингари тақдири кулга айланганлар халқ маорифи жонқуярлари сон-саноқсиз бўлган. Улар миллий мактаб яратиш борасида беозор умидларини рўёбга чиқаролмай, шу йулда шаҳид бўлишди. Уларнинг нечоғли тўғри йўл тутганлигини бугун англамоқдамиз.

ЌИРҒИН КУНЛАР САДОСИ

...Хизмат юзасидан Москвага келган Арон Абрамович Цехерни дафъатан ВКП (б) Марказий Қўмитасига чақириб қолишди. Унга Марказий Қўмитанинг котиби Лазер Моисеевич Каганович йўқлаётганини айтишди. А. Цехер бундай чақирувлар одатдагидек ҳол бўлишига қарамай, негадир бир оз хавотирга тушди.

— Ўртоқ Цехер, киришингиз мумкин, — дея ёрдамчи унга йўл кўрсатди.

— Саломатмисиз, Лазер Моисеевич, — А. Цехер партидаги иккинчи шахс билан самимий сўрашиб, таклиф этилган уринга секин чўқди. Унга бир неча дақиқа Каганович синовчан боқиб савол ташлади:

— Сиз Ўзбекистонни яхши биласиз-а?

— Ҳа, у ерда бир вақтлар ишлашга тўғри келган. Туркистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг тарғибот ва ташвиқот бўлимига мудирлик қилганман.

— Айни муддао, — Марказий Қўмита котиби яна бир оз уйга толди, — агар сизни ўша томонга яна ишга юборсак, нима дейсиз?

— Партия қаерни маъқул кўрса, шу ерда бўлишим керак, — Арон айни шу дақиқа бундан бошқа жавоб бера олмаслигига имоним комил эди.

— Демак, розисиз?

— Ҳа.

— ВКП (б) МҚда бу гал сизни Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг иккинчи котиби этиб ишга юбориш таклифи бор. Бу масала Икромов билан келишилган. Ўртоқ Сталин ҳам номзодингизни маъқуллади. Қачон ишга киришингиз мумкин?

— Ҳозироқ Тошкентга жўнашга тайёрман.

— Жуда соз. Оилангизни кучириш масаласини бизга куйиб беринг. Сизга оқ йул ва ишингизга муваффақият тилаймиз.

1934 йилнинг апрелида А. Цехер ишга киришди. Унга Ўзбекистон шароити бир оз таниш бўлсада, аммо ҳали куп нарсани урганиши лозим эди. У тез орада Марказий Қўмитанинг саркотиби Акмал Икромов билан тил топишиб кетди. Жумҳурият Нозирлар Кенгаши раиси Файзулла Хужаев билан куп масалада фикрлари бир хил чиқарди. Республиканинг бошқа партия ва шуро раҳбарлари билан мунтазам алоқа урнатиб, уларга ҳар томонлама ёрдам беришга ҳаракат қиларди. Ўзбекистон партия ташкилотининг ишни янада жонлантиришга бор билим ва кучини сафарбар этди.

...Киев вилоятининг Обухово қишлоғида 1895 йилда туғилган Арон катта ҳаёт йулини босиб ўтди. Ёшлигидан турмуш қийинчиликларини бошидан кечириб, ақлини танибдики, инқилобчилар сафида бўлишга ҳаракат қилади. 1917 йилнинг февралида большевиклар партияси сафига қабул қилинди. У Саратовда ўқиб юрган чоғидаёқ ўзининг сиёсий фаолиги билан эътиборга тушиб, талабалар қўмитасининг раиси этиб сайланганди. Сўнг ноҳия партия қўмитасида фаолият кўрсатди. 1922 йилда ВКП (б) Марказий Қўмитаси уни Ярославль вилоятига ишга юборди. Шу даврда қисқа вақт бўлсада, Тошкентда ишлашга туғри келди. 1924 йилда бироз Москвада фаолият кўрсатгач, Томск вилоят партия қўмитаси тарғибот ва ташвиқот бўлимининг мудури этиб тайинланди. 1927 йилнинг ёзида МҚ уни Шимолий Кавказ Ўлка қўмитасига йўллайди. Икки йил утар-утмас Адигей вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби этиб сайланади ва 1931 йилдан бошлаб Догистон вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби вазифасини бажара бошлаганди.

. . .

...1936 йили Тошкентга ВКП (б) Марказий Қўмитаси котиби, «Правда» ва «Известия» рўзномаларининг муҳаррири, В. И. Ленин ибораси билан айтганда «фирқа эркактойи» Н. И. Бухарин келади. У Ўзбекистон партия ташки-

лоти иши билан танишиб, А. Икромов ва А. Цехер билан яқин мулоқотда бўлади. У биринчи котибнинг дала ҳовлисида 8 кун туриб, шу ерда ишлайди. Ушанда радио орқали аксилинқилобчилар — собиқ фирқадoshлари Зиновьев ва Каменьевлар гуруҳи устидан Москвада суд жараёни бошланганлигини эшитади. Улар «халқ душмани» сифатида айбланаётганлигидан огоҳ бўлган Н. Бухариннинг кузларидан беихтиёр ёш чиқиб кетганига бу ердагилар гувоҳ бўлишганди. Чунки бошқалардан кўра уларнинг партиядан тутган мавқесини яхши билар, инқилоб етакчисининг сафдошлари ҳеч қачон «халқ душмани» бўла олмаслигига имони комил эди. Аммо «халқлар отаси» — И. Сталиннинг кейинги пайтда олиб бораётган хуфёна сиёсатига уларнинг қарши чиқиши икки ўртадаги муносабатнинг кескин бузилишига олиб келди. Шу боис «буюк устоз» собиқ ленинчилардан бутунлай қутилиш мақсадида уларни афкор оммага ашаддий ганим этиб курсатиш куйига тушди. Албатта бундай бедодликни била туриб, ҳеч ким бор ҳақиқатни айта олмасди. Сталиннинг доно фикрларини тан олмаган кишиларга ганимлик кишанлари уриларди. Бу масалада Н. Бухариннинг ҳам қўли калталиқ қилган. Зеро, кейинги пайтда Кремлнинг якка ҳукмдори унга ҳам ҳужум қилишдан тоймаслигини бот-бот билдириб турибди. Шу боис Николай Иванович Москвадаги юз бераётган бедодликдан азият чекиб, кўзига ёш олади ва ҳамроҳларидан ўзининг ожизлигини яшириш учун ташқарига чиқиб кетади. Эртасига у жумҳурият НКВДсидан махсус учқуч сураб, пойтахтга равона бўлади.

Уша кезде Ўзбекистондаги партия ва шўро раҳбарларига ҳам осон тутиб бўлмасди. Тухмат эвазига қамоққа олиш кун сайин авжга чиқаётганди. Айниқса қувгинда бўлган партиядоги яна бир таниқли шахс Л. Д. Троцкийнинг фикрларини бир вақтлар ёқлаб чиққанларни бутун мамлакат бўйлаб зугумга олиш кучайганди. Ҳатто Иосиф Виссарионович ўз душманини жисмонан йуқ қилиш учун бутун дунё бўйлаб хуфёна ҳаракат бошлаганди. НКВД бўлса ҳар қандай шахсни троцкийчига айлантириб қўйишни қотирарди. Зеро, Совет Иттифоқида юз бераётган жами кулфатлар учун ўша кезде сиёсий қувгинда бўлган Л. Д.

Троцкийдан бошқа ҳеч ким айбдор эмас, деб фикр юритиларди. Сталин мухожир фирқа раҳбарларидан барини жисмонан йуқ қилиш билан бирга унинг мамлакатимиздаги маслақдошларини ҳам пайини қирқиш хусусида уйларди. Шу боис фаоллар орасидан «троцкийчиларни» излаш кундалик юмушга айланганди. Бир вақтлар А. Цехернинг инқилобий ҳарбий қўмита раиси фикрларига ижобий баҳо бергани қатагон кунларга келиб ўзини англата бошлади. Айниқса уни Ўзбекистон коммунистик партиясининг VII съездида делегат сифатида сайлаш чоги яққол ўзини намён этди. Марказий Қўмита иккинчи котиби номзодини муҳокама этиш лозим бўлган ва 1937 йил бошида бўлиб ўтган Тошкент шаҳар партия конференцияси қатнашчилари бу масалани ижобий ҳал этишмади. Конференцияда сўзга чиққан Макаров 1923 йили Тошкент циркида бўлиб ўтган баҳсда А. Цехер Троцкийнинг фикрларини ёқлаб чиққан деган айблов фикрни баён этади. Бу масалани урганиб чиқиш учун Марказий Қўмитанинг навбатдан ташқари бюро мажлисини чақиришни талаб қилди. Бюро мажлиси конференция ўтказилган М. Горький номли театр биносида иш кўрди. Унда Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси раиснинг уринбосари Д. И. Манжара сўзга чиқиб, А. Цехер цирк фирқа фаоллари йигилишида қўшимча докладчи сифатида сўзга чиқиб, троцкийчилар тарафини олганлигини эслатиб қўяди. Худди ана шу айблов ҳам А. Цехердан: «Ўртоқлар менинг эсимга солишди. Ҳақиқатан ҳам мен қисқа вақт, аниқроғи 1923 йилда икки ҳафта мобайнида троцкийчилар ҳаракат дастурини маъқуллаган эдим», дея тан олишга мажбур этади. Бу эса уни съездга делегат қилиб сайламасликка имкон беради.

Аммо Марказий Қўмитанинг иккинчи котиби делегат бўлмай қолиши фавқулодда ҳол ҳисобланарди. Бу масала хусусида А. Икромов ҳам бош қотиради. Ҳатто А. Цехернинг номзоди нега ўтмай қолиши тафсилотини И. Сталинга ҳам етказган. Доҳийнинг розилиги олингач, иккинчи котиб Қорақалпоғистон партия ташкилоти орқали съездга делегат бўлган. Бу юмушни А. Икромовнинг топшириғи билан Қорақалпоғистонга борган Марказий Қўмита қишлоқ хўжалиғи бўлимининг йуриқчиси Н. Ўлмасбоев бажа-

ради. VII съездда А. Цехер катта нутқ сузлаб, уз айбларини тула буйнига олади ва хатосини тушунгач партиядagi турли хил қарама-қаршиликларга қарши курашганлигини баён қилади. Ҳатто у ВКП (б) Марказий Қўмитасининг котиби А. А. Андреевга мактуб йўллаб, уз хатти-ҳаракатларидан хабардор қилади.

Аслида А. Цехерга нисбатан ишончсизлик учқунлари сал олдинроқ аланга ола бошлаган эди. Иккинчи котибга нисбатан бўҳтонли далиллар йиғишдан жумҳурият НКВДси ходимлари тинмай жонбозлик курсатишарди. Улар Арон Абрамовични қандай булмасин илантириб, кирдикорларини фош этишни уз олдиларига мақсад этиб қўйишганди. Шу хусусда 1936 йил 27 октябрда СССР ички ишлар халқ комиссари Ежов ва НКВДнинг давлат хавфсизлиги бошқармаси сиёсий бўлимининг бошлиги Молчановга ёзилган хатни келтириш кифоя. Мутлақо махфий ва фақат исми-шарифи курсатилган шахсларгина ўқиши мумкин булган айбловга уша кезде жумҳурият НКВДсини бошқарган давлат хавфсизлиги катта майори Загвоздин имзо чеккан. «1923 йилда Цехернинг фаол троцкийчилик ҳаракати томонида бўлганлигини қўйидаги ўртоқлар ёзиб беришди, — дейилади мактубда, — 1. Романов — 1919 йилдан бери ВКП (б) аъзоси, ипакчилик илмий тадқиқот институтининг директори. 2. Данилов — 1918 йилдан бери партия аъзоси, Ўзбекистон КП (б) Марказий Қўмитасининг йуриқчиси. 3. Смишенко — 1917 йилдан бери ВКП (б) аъзоси. Шундай қилиб, Цехернинг 1923 йилдан буён троцкийчи ташкилотга аъзо эканлиги аниқланган». Шунингдек, НКВД ходими А. Мелкумовнинг 1937 йил 27 августда юқоридаги маълумотни тўлдирувчи далилларида ҳам тутруқсиз фикрлар баён этилган. У ҳам бир неча шахснинг курсатмасини рўкач қилиб, Марказий Қўмитанинг иккинчи котибини жар ёқасига етаклайди.

Эътиборингизни яна бир ҳужжатга жалб қилмоқчиман: «Ўзбекистон НКВДси давлат хавфсизлиги бошқармаси бошлигига!

Шу йил 19 январда олган топширигимга биноан шуни маълум қиламанки, машинада Цехернинг шахсий кутубхонасидан Троцкий, Зиновьев ва бошқаларнинг бир

тўда китобларини олиб келдим. Кутубхонага келувчилар узлари истаган асарларини кўришга рухсат этилган. Улар таъқиқланган Троцкий ва Зиновьев асарлари билан бемалол танишишмоқда. Бу масалада сизни огоҳлантириб қўяман. Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси кадрлар бўлимининг инспектори Гаевский. 1937 йил 20 январь».

Кўриниб турибдики, иккинчи котибнинг ҳар бир қадамини кузатишган. Ҳаракатларидан иллат топиш кўйида бўлишган. Уни бирон бир ножўя юмушда илантиришмоқчи. Шу боис жами чораларни қўллашган.

«1937 йил сентябрнинг 5 куни Тошкент шаҳрида Ўзбекистон НКВДси давлат хавфсизлиги бошқармаси 4-бўлим бошлигининг уринбосари, давлат хавфсизлиги лейтенанти Матвеев томонидан Цехерга нисбатан тўпланган далилларни кўриб чиқилиб, унинг партия маҳкамасида масъул лавозимда ишлаб туриб, аксилинқилобий троцкийчи ташкилотнинг аъзоси бўлгани ҳолда аксилинқилобий фаол кураш олиб борганини аниқладим. Унинг гуноҳлари Ўзбекистон жиноят мажмуаси 56 ва 66-моддаларининг 1-қисмига тўғри келишини ҳисобга олиб қарор қиламан:

Уқоридаги моддаларга биноан Цехерга нисбатан жиний иш қўзгатилсин. У озодликдан маҳрум этилиб, Ўзбекистон НКВДсининг ички қамоқхонасида сақлансин.

ИМЗО».

Ушбу ҳужжат жумҳурият ички ишлар халқ комиссари ҳамда жумҳурият прокурори томонидан тасдиқланган. Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас 4-бўлим бошлиги, давлат хавфсизлиги лейтенанти Гнилошенко А. Цехерга нисбатан қўшимча айблов тамгасини босиб, унинг айбини янада оғирлаштиришга ҳаракат қилади. 15 — 16 сентябрь кунлари собиқ иккинчи котибни элақдан ўтказишган. Уни устма-уст НКВДнинг терговчилари суроққа тутишди. Қийноқ хонасига олиб киришиб, мутлақо хабари бўлмаган гуноҳлари учун жавоб беришга мажбур этишган. Ўзи билан бирга ишлаган шахсларга нисбатан фақат НКВДга ёқадиган кўрсатмалар беришга кўндиришади. Агар бўйин эгмаса, куч ишлатиб, имзо чектиришган. Кўйида келтирилаётган тер-

говчи саволи ва унга Цехернинг жавоблари ҳам маҳбуснинг ўз изми ўзида эмаслигидан далолат бериб турибди.

«Савол: — Сиз унг троцкийчи яширин аксилшуровий миллатчилик ташкилотининг раҳбарларидан бири сифатида қамоққа олингансиз. Бу борада ҳаққоний ва далилларга тўла бўлган кўрсатма беришингизга имкон бор.

Жавоб: — Совет ҳокимиятига қарши курашишни тўхтатиб, терговга очиқ-ойдин ва ҳаққоний кўрғазма беришга ҳамда ўзим шахсан қатнашган унг троцкийчи миллатчи аксилинқилобий ташкилот хусусида гапириб беришни лозим топдим. Мен фаол троцкийчилик ҳаракатини 1923 йилда ВКП (б) Ўрта Осиё бюроси ва Туркистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси тарғибот ва ташвиқот бўлимининг мудирини, «Туркестанская правда» рўзномаси ҳамда «Спутник коммуниста» ойномасига муҳаррирлик қилган чоғларимда бошлаганман. Тошкентда, мен — Цехер, Туркистон жумҳурият халқ хўжалиги олий кенгашининг собиқ раиси Мамаев, Ўзбекистон Компартияси МҚсининг бюро аъзоси Манжара томонидан 1923 йилда троцкийчи гуруҳ тузилган. Суҳбатлар чоғида, шу билан бирга Москвадаги троцкийчи гуруҳлар марказининг вакили Туркинидзе иштирокида яширин равишда Тошкент гуруҳининг йиғилишлари ўтказилган. Йиғилишда Туркинидзе Тошкент гуруҳининг раҳбарлари сайлашни расмийлаштириб, троцкий ташкилотга қандай қилиб аъзо қилиш борасида сиёсий кўрсатма берган.

Тошкент гуруҳига мен, Мамаев, Манжара, Гудович, Ринатов ва ўзбек троцкийчилардан — «сўл» Рамзий ва «ўн» Ҳакимхоновлар киришди. Шундай йўл тутиш билан уша кездеёқ троцкийчи миллатчили бугини тузилган эди.

1924 йилда троцкийчи гуруҳлар тугатилгач, мен бу ҳаракатдан четда турдим ва 1930 йилгача троцкийчи ташкилот билан ҳеч қандай алоқа боғламаганман. 1929 йилда, айниқса, 1930 йилда хўжаликларни жамоалаштириш борасида партиянинг бош йўналишига менинг шубҳам бор эди. Деҳқонлар жамоа хўжаликлари тузишга тайёр эмаслиги ва ВКП (б) МҚнинг бу борадаги тадбирлари ўринли эмас, деб ҳисоблардим. Уша кезде мен Адигей вилоят партия қўмитасининг котиби бўлиб ишлардим».

...НКВДнинг ички қамоқхонасида оғир шароитда сақланаётган А. Цехер терговчиларнинг ақлга тугри келмайдиган саволларига нима деб жавоб беришни ҳам билмасди. Уни уззу-кун тиним билмай азоблашарди. Ўзи билмаган ташкилот аъзоларини бирма-бир айтиб беришни талаб этишарди. У қийноқларга чидай олмай, терговчилар нима деса шунга рози бўлиб, қўл қўйишдан ўзга чораси қолмаган. Бунинг устига у билан бирга ишлаган ва айни чоғда ҳибсда бўлганлардан ҳам А. Цехерга нисбатан керакли маълумотлар ундириларди. 12—15 сентябрь кунлари қамоқда бўлган Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси биринчи котибининг ёрдамчиси С. А. Кучабо азоб-уқубатларга бардош бера олмай, НКВДга керакли кўргазмага имзо чекади. У терговчилар фикрига кўркўрона қўшилиб, ўзи англамаган ҳолда яширин ташкилот аъзолари номини бирма-бир айтиб беради. Унинг тан олишича, А. Цехер саркотибнинг шахсан кўрсатмаси билан партияга умуман ёт ва ўта миллатчи шахсларни керакли ишларга жойлаган. Шу билан бирга партия ҳужжатларини кўздан кечириш баҳонасида айрим ҳалол ходимларни йўқ қилган. VII съездда бир қатор душманларнинг МҚ аъзолигига ўтиб қолиши ҳам Икромов ва Цехернинг бевосита хайрихоҳлиги билан юз берган.

Бундан ташқари 15—16 сентябрда Наманган шаҳар партия қўмитасининг котиби М. Эшматов, 28 ва 3 сентябрда жумҳурият Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси А. Каримов, 7—8 октябрда Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси раисининг ўринбосари Д. И. Манжара, 11—14 сентябрда маҳаллий саноат халқ комиссари И. З. Раҳман ва бошқалар сўроқ қилинади. Шу усулда А. Цехерни айбаш учун кераклик далиллар тўпланган. Ички қамоқхонада уюштирилган юзлаштиришда ҳам бахти қаролар бир-бирларини ҳимоя қилиш имконидан маҳрум этилганди. Ҳар ким ўз тақдири учун қайгуришдан ўзга чораси қолмаган. Афсуски, уларни тилга киргизишда терговчилар мисли кўрилмаган қабиҳликлардан ҳам тойишмасди. Қамоққа олинганларнинг турмуш ўртоқлари, болаларига азоб бериш оддий ҳолга айланади. Қилғиликни қилиб ҳужжатларни тўладиришга келганда хумордан чиққан НКВД ходимлари жа-

мики ҳунарларини ишга солишган ҳолда, маҳбусни жар ёқасига олиб бориб қуйишарди. Фақат уларни тубанликка итариб юбориш қоларди. Шундай пайтлар булардики, жаллодлар ўз кирдикорларини яшириш мақсадида қулоқ эшитмаган далилларни рўкач қилишиб, ҳамирдан қил сургундек қўлларини қонга белаб, этаklarига артишарди. Энг фожиалиси — уларни ҳеч ким тергамасди...

1937 йилнинг сентябри Ўзбекистон партия ва шуро ташкилотлари учун ҳақиқий қатли ом бўлди десак, муболага бўлмас. Уша кунларда устма-уст қамоққа олиш оддий ҳолга айланганди. Тақдири қил устида турганларни НКВДга чақириб, қамоққа тиқишар ёки кундузи булса ишхонадан, тунлари эса уйдан бу ерга келтириларди. Қанчадан қанча халқ бахти учун жон куйдирган шахсларнинг қаноти шу кезде қирқилган. И. Сталин ва В. Молотовнинг Марказий Қўмита пленумига 1937 йил 10 сентябрда йўлланган машғум мактуби ҳам Ўзбекистонда юз бераётган бедодликни янада кучайтирган. Унда Ф. Хужаев ва А. Икромовнинг душманлик ҳаракатлари фош этилиб, қатагонни бошқариш мақсадида жазо отрядининг раҳбари этиб ВКП(б) Марказий Қўмитасининг котиби А. А. Андреев жўнатилгани хабар берилган. У 16 сентябрда булиб ўтган МҚнинг пленумида сўзга чиқиб, душманларни дадилроқ фош этишни талаб қилади. Пленумда А. Икромов масаласи кўриб чиқилган ва Москвадан келган П. Н. Яковлевни МҚнинг иккинчи котиби этиб тайинлаш таклифи муҳокама қилинган. Ҳамда: «МҚ пленуми Икромовнинг ҳомийлигида ўзбек халқининг ашаддий душманлари бўлган троцкийчи ўнг ва буржуа миллатчи унсурлар (Хужаев, Цехер, Болтабоев, Немцович, Манжара, Моор, Шермухамедов, Каримов, Зелькина, Тожиев ва бошқалар) МҚ бюроси аъзолигига ва бошқа вазифаларга кўтарилиб олишган ва ҳамда узоқ вақт душманлик фаолияти билан шугулланганликларини аниқланди. Пленум ўтаётган кунлари А. Икромовдан ташқари юқорида номлари зикр этилганларнинг ҳаммаси қамоқда эди. Навбат унга ҳам яқинлашиб қолганини биринчи котиб яхши англарди. Аммо шундай бўлсада, пленум иштирокчилари ва Москвадан келган «қози»га ўзининг чин коммунист эканлиги, партия олдидан ҳеч қан-

дай айби йўқлигини бот-бот исботлашга уринарди. Пленумдан кейин олти кун мобайнида А. Икромовнинг иши ўрганиб чиқилди. Орадан тўрт кун утгач, пленум қатнашчилари бир овоздан А. Икромов ва унинг шерикларини «халқ душмани» деб эълон қилишди. Ҳамда биринчи котибни шу ернинг узидан ҳибсга олишга «оқ фотиҳа» беришди. НКВДнинг Москвадаги Марказий девонидан Ўзбекистонга юборилган яна бир жаллод — жумҳурият ички ишлар халқ комиссари Апресян Акмал Икромовнинг биласига кишан урди.

10 ва 12 октябрдаги Акмал Икромовни сўроқ қилиш жараёнида уч киши — Ўзбекистон ССР ички ишлар халқ комиссари, давлат хавфсизлиги майори Апресян, 4-булим бошлиги, давлат хавфсизлиги лейтенанти Агабеков, 4-булим бошлиги ёрдамчиси, давлат хавфсизлиги лейтенанти Матеевлар иштирок этишган. Савол-жавобни А. Цехернинг терговчиси Гнилошенков ёзиб олган. Устмонлар собиқ саркотибга устма-уст савол беришиб, уни роса гангитишган кўринади. Бу боис қайд этилган жавоблар, берилган саволлар каби қўймапойдир. Ундаги асосий эътибор иккинчи котибнинг айбларини янада жиддийлаштиришга қаратилган. А. Икромов биринчи котиб ёрдамида А. Цехернинг Қорақалпоғистондан съезд делегати бўлиши, унинг иштирокида жами миллатчилик юмушларини олиб боргани ва унинг Тошкентдан кетишига қарши бўлиб, Москвада бўлган чоғида ижобий тавсиянома ёзиб берганлигини тан олади.

Бундан ташқари А. Цехернинг иши бўйича уша кезде қамоқда бўлган жумҳурият Халқ Комиссарлари Кенгаши раисининг уринбосари Н. Я. Гуревич, Ўзбекистон комсомоли МҚсининг иккинчи котиби Ф. Тарасов, Ўзбекистон КП Марказий Қўмитасининг котиби С. Болтабоевдан керакли далиллар йигилади. Ҳатто Манжара билан юзлаштирилиб, ҳар иккисини бир-бирига қарама-қарши қўйишади. Уларга агар жами айбларини бўйнига олишса айни муддао бўлишини бот-бот эслатишарди. Бу хатти-ҳаракат Цехернинг гарданига керакли тўхматни қўйишга имкон берган. Терговчилар ҳар бир ҳибсдаги шахсни чигириқдан ўтказишар экан, уларнинг оғзидан чиққанини қайд қилишмас-

дан, аксинча, ўзларига маъқул кургазмаларни ёзиб беришарди. Ақли хушини йўқотадиган даражада калтакланган ва бу ердан омон чиқишдан умидини узган маҳбус эса қороздаги жавобларни ўқимасдан қул қўйиб юборишдан бошқа иложи қолмасди. Унинг ягона илинжи ёвуз ниятли терговчиларнинг қонли исканжасидан тезроқ чиқиш ва шу йул билан увадаси чиқиб кетган авзойи-бадани бир оз ором олишини ихтиёр этарди.

А. Цехерни қийнаш ва ундан керакли далилларни ундириш иши йил охиригача давом этган. Маҳбуснинг измини ихтиёрларига олган терговчилар уни истаган томонга буришлари мумкин эди. НКВДдагиларнинг жирканч қиёфасидан тутқиндагиларнинг юраги жунбушга келарди. Қулларидан қон, тилларидан заҳар томиб турганлар ҳар қандай жисмоний бақувват шахсни ҳам синдириб сўзга киритишга устомон бўлиб кетишганди. Уларга бу борада чексиз имкониятлар берилиши ҳам қамоқхоналарда сиёсий қотилликларнинг тез-тез юз беришига олиб келарди.

Қанчадан қанча маҳбуслар аёвсиз қийноқларга, уриш-сўкишларга чидай олишмай, шу ернинг ўзида кўз юмишарди. Бу НКВДга мутлақо таъсир этмасди. Улар учун жон берганларни рўйхатдан учирешдан кўра осонроқ юмуш йўқ! Гоҳида бирор бахти қаро қийноқларга чидай олмай барвақтроқ бандаликни бажо келтириб қўйса борми, унинг ўрнига бошқасини суд қилиб, отишга ҳукм қилишдан ҳам тойишмасди. Терговчиларнинг ишини текширадиган ҳеч қандай ва фавқулодда ваколатга эга одам йўқ эди. Бу масалада НКВД маҳаллий ҳокимият билан алоқа қилмасди. Чунки минглаб партия ва шўро раҳбарлари уларнинг оёғи остидан хор-зор бўлиб ётишибди. Ҳозирги амал курсидагилари эса уларнинг имосига маҳтал. Агар кимки ортиқча сўз юритса, уни ҳам қамоққа слиш учун баҳона сон мингта! НКВД фақат Москвага буйсунади. Сталиннинг буйруғи улар учун амри вожиб. Олдин Ягода, сўнг Ежов ва ниҳоят Бериянинг қатагон гилдираги тинмай айланар ва ўз домига миллионлаб бегуноҳ инсонларни тортаётган бир пайт эди.

1937 йилнинг декабрида терговчи Гнилошенков қарийб тўрт ой мобайнида олиб борилган ишларга якун

ясайди. Чалажон А. Цехердан ундирилган кургазмалар ва бошқа маҳбуслар томонидан унинг гуноҳлари «тан» олиними асосида айблов фикри тайёрланади. МҚнинг собиқ иккинчи котибига 5 банддан иборат айб қўйилиб, у Ўзбекистон жиноят мажмуасининг 57, 58, 64, 67-моддалари билан гуноҳкор деб топилади. Хулосага 4-булим бошлиги Матвеев розилик билдирган. Халқ комиссари Апресян ҳам ишни тасдиқлаб, жимжимадор имзо чеккач, жинойи иш ва маҳбус негадир Москвага жунатилади. Ниҳоят 1938 йил 17 августда СССР бош прокурори А. Вишинский ўзбекистонлик НКВДчиларнинг саъи-ҳаракатини маъқуллаб, А. Цехернинг суд қилинишига рухсат беради.

Уша кезде суд жараёнининг қандай кечганидан асло беҳабармиз. Зеро, бу юмушни ошкор этишмаган. Аммо унинг ими-жимидида утгани аниқ. Шуниси қизиқки, 1938 йил 19 августда бўлиб утган СССР Олий Суди ҳарбий ҳайъати А. Цехернинг ишини Ўзбекистон жиноят мажмуаси бўйича Москвада курган. Унга дивизия ҳарбий ҳуқуқшуноси Зарялов раислик қилган. Бригада ҳарбий ҳуқуқшунослари Романчев ва Денистов маслаҳатчи, котибликни I ранг ҳарбий ҳуқуқшуноси Кудрявцев ўз зиммасига олган. Ҳарбий ҳуқуқшунослар тошкентлик НКВДчилар хулосасини шунчаки қайд этишдан нарига утишмаган. А. Цехернинг судда суроқ қилинишига ҳам шубҳамиз бор. Суд жараёнига чет кишиларнинг таклиф қилишмаган. Энди узингиз уйлаб куринг, ана шундай бир ҳолатда адолатли ҳукм чиқарилиши мумкинми? Асло! Бундай вазиятда айблов фикрини расмий тасдиқлашдан ўзга чора йўқ. Ҳарбий ҳайъат аъзолари худди шундай йўл туттишади. А. Цехерга олий жазо тайинлаш билан бирга СССР Марказий Ижроия Қўмитасининг 1934 йил 1 декабрда қабул қилган қонунга биноан ҳукми дарҳол ижро этишни талаб қилишади. Худди шундай қилинади ҳам.

«Цехер Арон Абрамовичга нисбатан чиқарилган олий жазо — отиш 1938 йил 19 августда Москва шаҳрида ижро этилди. Ҳукми ижро этиш юзасидан ҳужжат СССР НКВДси 1-махфий бўлимининг махсус архивида сақланмоқда.

Шевелев,

СССР НКВДси 1-махфий бўлими 12-булинмасининг бошлиги, давлат ҳавфсизлиги лейтенанти».

Тамом — вассалом!

Инсон умри ана шундай поёнига етганига ачинаман. Унинг ҳаётига кўз олайтирганлар эса бор ҳақиқатни қайд қилишни уларига катта шараф деб билишган. Зеро, улар учун бу кундалик юмуш бўлиб қолган бўлса ажаб эмас. Ахир улар ҳукми ўз вақтида ижро этишганини уларига фахр деб билишарди. Ҳатто бу ҳаракатлари учун мукофотлар ҳам олишган. Ҳарбий унвонларига унвон қўшилиб, катта йигинларнинг тўрида гердаиб утиришган. Кейинчалик қариллик «гаштини» суриш чоғида ёш авлодга ўз жасоратлари хусусида, «халқ душман»ларини фош этиш борасидаги ишларини ҳикоя қилиб беришган бўлишса ажаб эмас. Ҳойнаҳой, қўллари қон, диллари қора бўлганини асло ошкор қилишмаган!

. . .

«КПСС Марказий Қўмитаси қошидаги
Марказий партия назорати қўмитасига

Ўртоқ Камаров П. Т.га

Партия назорати қўмитасидан шуни илтимос қиламанки, 1937 йил 5 сентябрда Тошкентда қамоққа олинган ва унғача Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг иккинчи котиби бўлиб ишлаган турмуш ўртоғим Цехер Арон Абрамович масаласини қайта кўриб чиқишингизни сўрайман.

Шунингдек, унинг ишини кўриб чиқишни сўраб Совет Иттифоқининг Бош ҳарбий прокурорига ҳам мурожаат этдик. Партия Марказий назорат қўмитасидан Цехер А. А.нинг ишини зудлик билан қайта текшириб чиқиб, унинг оқланишини тезлаштиришингизни илтимос қиламан. Цехер Арон Абрамович 1917 йил февралдан бери партия аъзоси эди. Мен уни 1920 йилдан бери, яъни унинг хотини бўлганимдан бери яхши биламан. 1923 йилда Тошкентдаги бир баҳсда у Троцкий фикрини маъқуллаган бўлсада, аммо тез орада ўз хатосини англаб етган. Шундан

сўнг ҳеч қачон партия фикрига ва Совет ҳукумати сиёсатига қарши бўлмай, аксинча бутун куч-қувватини Коммунистик партия ва Совет давлати учун сарфлаган. Айни пайтда Челябинск шаҳрида истиқомат қиляпман. Касбим шифокор. 1940 йилда Тошкентдан Курск шаҳрига кучиб келган эдим. Уруш бошлангандан сўнг бизни бу ерга кучиришди. Меҳнат фаолиятим давомида куплаб миннатдорчилик хатлари олганман. Уйлайманки, турмуш ўртоғимнинг ишини қайта кўриш натижалари менга маълум қилинади.

Смаковская Наталья Тимофеевна.

1955 йил 14 июнь».

Юқоридаги илтимоснома битилганда 30—50 йилларда ноҳақ қамалганларнинг пок номини тиклаш ишлари авж олаётган эди. Мамлакатнинг турли бурчакларидан қатагон боис жабр кўрганлар партия Марказий Қўмитасига, СССР Бош прокурорига, СССР Олий судига, Бош ҳарбий прокурорга тинмай мурожаат қиларди. Бегуноҳ қурбон булганларнинг оила аъзолари ўз яқинлари номини тиклаш масаласини ижобий ҳал этилишига умид қилишарди. Шу даврда партиянинг XX съездига ҳам фаол тайёргарлик кўриляётганди. Чунки партия анжуманида Сталиннинг узоқ вақт ўтказган қонли зулми илк бор расмий равишда тан олинди, асоссиз қамалганлар тирик бўлишса, уларни зудлик билан озод этиш мақсад қилиб қўйилганди. Албатта, бу юмуш осон кўчмаган. Чунки, юқори партия, совет, ҳуқуқ-тартибот органларидаги қатагон иштирокчиларидан ҳали қўтилиб бўлмасди. Улар 30—50 йиллардаги ноҳақликда ўз айблари фош бўлиб қолишидан чўчиб, жабридийдалар иши қайта кўрилишига тиш-тирноқлари билан қаршилик кўрсатишарди. Асоссиз ҳибсга олинганларни Сибирь лагерларида узоқроқ тутиб туришга, давр бир айланиб, улар даврон сурган кунлар қайтиб келишига умид қилишарди. Аммо замоннинг тезкор гилдирагини тўхтатиб бўлмаслигига амин бўлишиб, тез орада ўзларини четта олишдан бошқа иложлари қолмади. Чунки зугумнинг бошида турган Сталин, Берия каби жаллодларнинг дами алақачон ўчган, энди ҳатто уларнинг соясидан ҳадиксирайдиган онлар ортада қолганди.

КПСС Марказий Қўмитаси қошидаги партия назорати қўмитаси топширигига биноан Бош ҳарбий прокуратура А. Цехернинг ишини кўриб чиқишга киришади. Бу савоб юмушни ўз зиммасига олган терговчилар шахсга сизгиниш йилларидаги жами ноҳақликларнинг таг-томири билан фош этишни ўз оддиларига мақсад қилиб қўйишганди. Шу боис қатагон даврида уйлаб топилган айблар билан ҳибсга олинганлар иши бирма-бир кўздан кечириларди. Минглаб ноҳақ жабр тортганларга нисбатан чиқарилган асоссиз хулосаларнинг чуви чиқарди. Ўзбекистонда А. Цехер билан бирга қамоққа олинганларнинг ишини кузатишда шу нарса аниқ бўлдики, уларга троцкийчи бўлган ва унинг гоёларини ёқлаб чиққан дея тутуруқсиз айб тақалган. Бу эса уша кезде отишга ҳукм чиқаришга асос бўладиган гуноҳ сифатида қабул қилинарди.

Шу уринда А. Цехер билан бирга ишлаган ва не азобда қатли ордан омон қолганлар бор ҳақиқатни ошкор этиши айтиқса ўринлидир. Ўзбекистон Давлат ҳавфсизлиги вазирлиги тергов бўлимининг бошлиги, майор Нурматов 1956 йил 25 апрелда Тошкент молия-иқтисод олийгоҳи марксизм-ленинизм минбаргоҳининг доценти Григорий Федорович Галованов билан ўтказган суҳбатида уша кунлар фожиаси бир оғ ойдашлади.

— Ўзбекистон КП Марказий Қўмитасида қачон ва ким бўлиб ишлагансиз?

— Марказий Қўмитада 1930 йилдан бошлаб то 1937 йил сентябргача ишладим. Олдин Марказий Қўмитанинг йуриқчиси, сўнг партия ходимлари шубасининг мудирини ва ниҳоят 1934 йил апрелдан Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси иккинчи котиби А. Цехернинг ёрдамчиси бўлиб фаолият кўрсатганман.

— Цехернинг Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Акмал Икромов билан муносабатларини қандай изоҳлайсиз?

— Цехернинг Тошкентга келиши билан улар ўртасида ўзаро ишчанлик алоқаси ўрнатилди. Аммо жуда яқин муносабатлари борлигини унчалик сезган эмасман. Шундай дақиқалар бўлардики, Цехер А. Икромовнинг айрим фикрларига қўшилмасди. Ва аксинча, Икромов ҳам Цехернинг

жами гапларини ёқлаб чиқмасди. Уларнинг ўзаро баҳслашиши ишчанлик руҳида буларди. Айрим масалалар юзасидан Цехер ВКП(б) Марказий Қўмитасига мурожаат этиб, уни қўлаб-қувватлашларини сўрарди. Орадан кўп вақт ўтгани боис ҳозир улар ўртасидаги суҳбатнинг тўла мазмунини эслай олишим қийин, аммо имоним комилки, икки котиб фикри ҳар хил бўлган.

— Цехернинг қамоққа олиниши сабаблари сизга аёнми?

— Унинг нега ҳибсга олиниши менга маълум эмас.

— Цехернинг турмуш тарзи ва унинг кимлар билан алоқада бўлгани хусусида нима дея оласиз?

— Цехер ахлоқан ўта пок одам эди. Спиртли ичимликлар истеъмол қилмасди. Ҳеч қандай гуруҳларда иштирок этмаган. Бирор шахс билан жуда яқин муносабатда бўлганини сезганим йўқ. У иш юзасидан ҳамма билан бир хил муомалада бўларди.

Бундан ташқари Цехерни яхши билган шахслар билан суҳбатлар ўтказилади. Унинг Ўзбекистондаги фаолияти даврида амалга оширган ишлари атрофлича урганиб чиқилган. Шунингдек, Адигей, Догистон, Краснодар ва бошқа вилоятларга суровлар юборилади. Олинган маълумотларнинг ҳаммаси жамлангандан сўнг, 1956 йилнинг 28 июлида Бош ҳарбий прокуратуранинг бўлим ҳарбий прокурори, адлия майори Мокогаров СССР Олий судининг Ҳарбий ҳайъатига ўз хулосасини ёзиб киритади.

Текшириш жараёнида шу нарса аниқландики, Цехер ва бошқаларнинг жиноий ишини кўриб чиқишда ўша кезде Ўзбекистон НКВДсида ишлаган Загвоздин, Апресян, Леонов-Немировский, Агабеков, Сорокин ва бошқалар атайин масалани хас-пушглашга рўжу қўйишган. Суроқларни жисмоний куч ишлатган ҳолда олиб боришган. Маҳбуслар ўзи содир қилмаган айбларни гарданига олдиришган. Кўплаб мутлақо бегуноҳ шахсларнинг ўйлаб топилган айблар асосида отилиб кетишига, ёки узоқ муддат Сибирга бадарга қилинишига бош қўшилган. Жиноий ишларни ўз хоҳишларича расмийлаштиришган. 1956 йилда Ўзбекистон НКВДсининг собиқ 2-бўлим бошлиғи Яковлев суроқ қилинганда 1937—40 йилларда ҳибсга олинган жумҳурият

партия ва шуро ходимларининг иши атайлаб чалкаштирилгани, уларга нисбатан жисмоний куч ишлатилганлигини баён қилади. Юқорида номлари тилга олинган собиқ НКВДчилар хатти-ҳаракати фош этилиб, улар айбига яраша жазо олишган.

1956 йилнинг 17 сентябрида СССР Олий судининг Ҳарбий ҳайъати адлия генерал-майори Степанов раислигида Москвада Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг иккинчи котиби Арон Абрамович Цехернинг ишини қайта куриб чиқди. Суд ҳайъати бу гал масалани атрофлича урганиб, 1938 йил 19 августда А. Цехерга нисбатан нотўғри ҳукм чиқарилганлигини расмий тан олди ва тайинланган жазони асоссиз топиб, уни бекор қилган ҳолда собиқ иккинчи котибни ўлиmidан сўнг бегуноҳ деб топди. Ҳа, адолат орадан 20 йил ўтгандан сўнг қарор топди. Аммо қатагондан омон чиқмаган Арон Цехернинг ҳаётини асло қайтариб булмайди. Имоним комилки, у ўлими олдида ҳам ўз эътиқодидан қайтмаган. Аниқроғи, унинг гарданига қўйилган жами айбларни тик туриб рад этган. Начора, тузум бошида турганларнинг қулогига тош битганди. Улар маҳбуслар ноласини инобатга олишмасди. Жаллодлар учун фақат тухматдан иборат қалин жилдли қоғозлар уюми муҳимроқ кўринган, холос. Шу боис, унга кўз қирини ташлабоқ ҳукм чиқариш ҳеч гап булмаган.

«42-ХОНА» ТУТҚУНИ

I.

...Федорни қийноқ хонасидан олиб чиқишгандан тонг оттанди. Ўзбекистон НКВДсининг ички қамоқхонаси йулагидан уни бир ҳолатда судраб боришаётганини базур англади. «42-хона»га олиб киришганига ҳам бир кундан ошибди. Ўтган тунда бироз «суҳбатлашиш» учун чақиришган эди. Афсуски, хонага кирган заҳоти ҳақиқий суроқ бошланди. Федорни ҳолдан тойдириш учун НКВДнинг уч барзанги ходими бири қуйиб, бошқаси устма-уст саволга тутарди. Улар сўзга кирмайдиган маҳбусларнинг тилини чиқариш усулларини ўта пухта эгаллашганди. Ҳибсдагиларнинг жони оғритилса, ҳатто улар тушига кирмаган гуноҳларни ҳам гарданига олишга мажбур бўлишини бу ердагилар кўп бор амалда синаб кўришган. Шунда ҳар қандай кургазмани бир зумда ундириб олиш мумкин. Фақат бунга хоҳиш бўлса бас! НКВД ходимларининг бундай номақбул йўллари бисёр. Шунинг учун ҳар бир маҳбусни энг аввало «42-хона»даги чигириқдан ўтказишарди. Бу ерда бандилар учун махсус курси қўйилган. Шундан сўнг унинг кўзига ўткир нур тираб, орқа-олдига қарамай ҳақоратлаш мумкин. Тутқиндаги бечоранинг овози ташқарига чиқмайди. Қолаверса, бу ерда ким нима билан шуғулланаяпти, ҳеч кимнинг иши йўқ. Энг муҳими керакли далил ундирилса бўлгани. Шунга яраша терговчи раҳмат эшитади. Обру топади. Ҳарбий унвони ошади. Маҳбуслар «42-хона»га рўпара бўлишганда, бир чучиб тушишарди. Унга йули бир бор тушган кимса қайтиб бормаслик учун ҳаммасига тайёр. Федорнинг фожиали қисмати ҳам шу ердан бошланди. Дастлаб

ёшлар етакчисини синаб кўриш мақсадида жўнроқ савол ташлашди.

— Москвага сўнгги бор қачон ва нимага боргандинг, — терговчининг қўпол овози уни ҳушёр торттирганди. Унга ботиб турган ўткир нигоҳ бамисоли игнадек юрагини тешиб юборарди.

— Шу йил май ойида, комсомол Марказий Қўмитасининг пленумида қатнашгандим...

— Хотининг ҳам сен билан бирга эдими?

— Ҳа.

— Халқ душмани Файнберг билан учрашганмидинг?

— Унга Марказий Қўмита котиби сифатида мурожаат этдим...

— Ўша котибнинг бизга ганим эканлиги сенга аёнми-ди?

— Йўқ.

— Суҳбатлашганинг етмагандек, нега унинг уйига хотининг билан меҳмонга бординг?

— Биз илгаридан дўст эдик. Унинг хотини Л. Миллер менинг рафиқам билан Самарқанддаги болалар санаторийсида бирга ишлашган. Ўша кезде Файнберг ўзимизда ишларди.

— Демак, сен уникига бориб, махсус топшириқлар олгансан.

— Бўхтон.

— Шунақами, мана бўлмаса, — дея терговчи бирдан унинг тумшугига мушт тушириб қолди. Федор умбалоқ ошиб тушди. Бошқаси келиб биқинига тепди. — Биз ҳозир нимани ёзсак шунга қўл қўясан, бўлмаса ўзингдан кўр.

Огир зарбадан беҳол бўлиб ерда ётган Ўзбекистон комсомоли Марказий Қўмитасининг иккинчи котиби Федор Тарасовнинг қўлига 1937 йил 19 сентябрда кишан урилганди. Ҳибсга олиб, тинтув ўтказиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат жумҳурият НКВД қошидаги Давлат сиёсий бошқармаси ходими, ҳавфсизлик хизмати сержанти Андреев номига берилган. Унга Ўзбекистон прокурорининг уринбосари розилик берган. Жумҳурият ички ишлар халқ комиссарининг уринбосари Н. Леонов-Немировский қизил қалам билан ҳужжат остига жимжимадор имзо чеккан.

...Федор уша машъум оқшомда уйига анча кеч ҳориб қайтганди. Кайфияти синиқ. Яқинда бўлиб ўтган Марказий Қўмитанинг пленумида юз берган нохушлик ҳамон унга тинчлик бермасди. Атрофида юз бераётган ноҳақликлардан ташвишга тушмоқда. Ўзи яхши билган ва кўп йиллар бирга ишлашган комсомол ходимлари бирин-кетин қамоққа олиняпти. Айниқса, уларга «халқ душмани» деган булмагур тамганинг босилишидан Федор кўпроқ азият чекарди. Аксига олиб кейинги вақтда ўзини анча ёмон сезмоқда. Яқинда уни кузатишган шифокорлар ўпкасининг хасталигини айтишди. Шу боис йўтали уззукун зураймоқда.

Эшикни 8 ёшли қизчаси очди. Отасига эркаланиб бўйнидан қучоқлар экан, бирдан жавраб кетди.

— Дадажон, онам бетоб бўлиб қолди. Унинг айтишича, менга укача ёки сингилча совға қиларкан. Тезроқ, унинг олдига кириш.

Қизини қўлидан қўйиб, нафасини ростлаганча энди рафиқаси ўтган хонага кирмоқчи бўлувди, йўлакда унинг ўзи кўринди.

— Федор, негадир кўнглим айнияти, — деди у бир ҳолатда. Хотинидаги оғир оёқли аёлларга хос бедорликни англаб, кўн бўйи ўзини қийнаган хаёлларни бир дақиқа булсада унутди. Аммо қувончи узоққа чўзилмади. Хиёл ўтмай ташқи эшик қаттиқ тақиллай бошлади. Ҳатто уни очишга ҳам улгурмай, хонага ҳарбий кийимдаги турт барзанги йигит бостириб киришди.

— Тарасовми? Сиз қамоққа олиндингиз, уйингизда тинтув ўтказишимиз керак, — дея улар зудлик билан иш бошлашди. Федор рангида ранг қолмаган хотинини бағрига босиб, қотиб қолганди. Қизалоқ кўзларини жавдиратиб, бир отасига, бир тунги меҳмонларга нигоҳ ташларди.

Кўп ўтмай хонадаги бор буюмлар ағдар-тўнтар қилиб ташланди. Аммо пичоққа илинадиган бирон далил топа олишмади. Бундан НКВД ходимларининг жиги-бийрони чиқарди. Улар бир-бирларини ҳақоратлашиб, яхшироқ излашмаётганини шама қилишарди. Тун ярмидан оққанда Федорнинг қўлига кишан урилиб, олиб кетишди. Бахти қаро Антонина эрининг беҳол нигоҳларидан узилиб, хона

уртасида қизи билан суррайиб қолганди. Ҳозиргина Федор чиқиб кетган эпикдан тун ваҳимаси хонага кириб келарди. Она ва бола тонг отганча ором билишмади. Эрта-лаб НКВД ходимлари яна қайтиб келишди. Бу гал халқ душманининг хотинини қамоққа олишиб, уйини муҳрлаб кетишди. Қуни-қушнилар, қариндошлар, таниш-билишлар илтимоси инобатга олинмай, қизчани махсус болалар уйига олиб бориб ташлашди.

Қамоқхонада эри учун айбланганлар кўпчилик эди. Улар туну-кун қисматларига ачиниб кўз ёши тўкишарди. Бир неча кун ўтмай тутқинликда иккинчи қизи ҳам дунёга келди. Аксига олиб Антонинани ҳадеб сўроққа чақиришарди. Икки гапнинг бирида Федорнинг ганим эканлигини била туриб, нега тегишли жойга хабар бермаганликда айблашарди. Бу ҳам етмагандек чет тилни билиши ҳам бошига бало бўлди. Ахир тиббиёт олийгоҳининг талабаси бўлгач, лотин тилини билиши керакку! Аксига олиб НКВД ходимлари бу ҳақиқат билан ҳам асло келиша олишмади. Эри ва уни душман хуфячисига чиқариб қўйишаётгани аёлнинг бағрини қон қиларди. Аниқроғи, уни қанча элакдан ўтказишмасин, барибир ниятлари амалга ошмасликка кўзлари етди шекилли, бир йилу 4 ойдан сўнг қўйиб юборишди. У қўлидаги чақалоғи билан уйига борган эди, қувиб беришди. Уйлари алақачон бошқалар эгаллашибди. Рўзгор буюмлари, мингга яқин китобни суриштирганда, ҳовли чеккасидаги чиқиндилар уюмини кўрсатишди. Икки болали она чорасиз қолгач, паноҳ топиш мақсадида Самарқанддаги қариндошлариникига равона бўлди.

II.

...Антонина эрини излаб нуфузли маҳкамаларда сарсон бўлиб юрганда Федорни алақачон қатл этишганди. Аммо бу ҳақда муштипар аёлга хабар беришни раво кўришмаган. Ҳибсда отилганлар рўйхатини ўта сир тутишарди. Гуеки ҳаммаси жойида, аслида шундай бўлиши керак эди, деб ўйлашарди. Халқ душманими, демак уни ўрни қамоқда. Ганимлар қанча кўп қамоққа олинса шунча яхши. Шу масалада Москвадан махсус кўрсатма бор. Қани

уни ўз вақтида бажаришмасин нима бўлади? Бу ҳақда 1937 йилнинг ёзида Тошкентда бўлиб ўтган НКВД ходимларининг жумҳурият кенгашида нарком уринбосари Н. Леонов-Немировский шундай деган эди: «Москвада, Ежов ҳузурида бўлган йигилишда бошқа жумҳуриятларнинг халқ комиссарлари ва бошқарма бошлиқлари ўн минглаб душманни қамоққа олишгани тўғрисида ахборот беришганди, биз бор-йўғи бир неча минг айбдорни ҳибсга олдик, дейишим анча ноқулай бўлди. Наҳотки биз душманларнинг «Мана, мени қамоққа олгин» дейишини кутиб ўтиришимиз керак? Демак иш услубимизни ўзгартиришимиз лозим. Одамларни қамоққа олиш учун манзилгоҳлардаги маълумотлардан, телефон рақамларидан, сайловчилар руйхатидан фойдаланиш даркор. Зеро, сўроқ учун мулжалланган маҳбус «42-хона»даги махсус курси ва сизларга ўргатилган қийноқ жараёнлари билан истаган шахсга қарши кўргазма олиш мумкин. Ким айтади, Акмал Икромов ўзининг хуфий мақсадлари учун ёшларни жалб этмаган деб? Биз биламизки, у ёшлар ташкилотининг фаолиятига катта аҳамият берган. Демак, шу йўл билан душманлик ҳаракати учун мустаҳкам замин тайёрлагани далил эмасми? Куришиб турибдики, иш ва қуроқ бор. Биз эса унга ҳали етиб улгурганимиз йўқ. Ўртоқлар, бунга барҳам бериш лозим!» Унинг сўзларини ўша йилларда халқ комиссари бўлиб ишлаган Апрусян ҳам тасдиқлаб, айниқса ёшлар ўртасида ўта суст фаолият кўрсатилмаётганини танқид қилганди.

Қўлимизда йиллар ўтиши билан саргайиб кетган ва узоқ вақт «Махсус», «Ўта махфий», «Доимий сақлансин» белгилари қўйилган Ф. Тарасовга нисбатан қўзғатилган жиноий иш турибди. Унинг ҳозирги ҳолати ўтган даврда куп бор қўлдан-қўлга ўтганидан далолат беради. Бўхтонлар тахламини бирма-бир варақлаймиз. Ҳа, қатагон давр терговчилари ўз юмушларини ўта пухта бажаришган. Бутун эътибор қатли омга хизмат қилгани ҳар бир ҳужжатдан ўз аксини топган. Маълумотлар қайта-қайта кўчирилиб, бот-бот ўзгартирилиб, сўнг жамланган. Балки дастлабки тергов ҳужжатлари йўқ қилингандир. Балки ҳибсдаги шахс алақачон жисмонан бартараф этилиб, кейинчалик бу қо-

гозлар шунчаки туплангандир. Бундай қалбаки ҳоллар НКВД фаолиятида кўп бор учраган. Айтишларича тўхтовсиз сўроқларга, устма-уст қийноқларга бардош бера олмаганлар «42-хона»дан чиқмай, бандаликни бажо келтиришган. Аммо уларга нисбатан қўзгатилган жиноий иш эса кўп вақт ҳаракатда бўлган. Аллақачон вафот этган маҳбусни кейинроқ номига суд қилишиб, «отилсин» деган жазо тайинлашган. Ёки бўлмаса, бутунлай бегона шахсни бошқа исм-шарифда ўлимга маҳкум этишган. Хуллас, қатагоннинг қонли тегирмони шундай жумбоққи, уни бугунги кунда тула фош этиш амри маҳол бўлса керак.

«Савол: Сиз комсомол ва партиясиз ёшлар уртасида тарбиявий ишларнинг барбод бўлишига бош-қош бўлгансиз. Шу ҳақда кўргазма беринг.

Жавоб: Комсомоллар ва партиясиз ёшлар уртасида ҳеч қандай тарбиявий ишлар олиб борилмасди. Бу юмушни мен — Тарасов ва Ортиқов йўққа чиқарганмиз. 4000 тугарак ўрнига бор-йўғи 2500 та тузилганди. Улар ҳам номига фақат қогозда эди.

Савол: Терговга маълумки, сиз аксилинқилобий мақсадларингизни амалга ошириш учун Ўзбекистон комсомол ташкилотини буржуа-миллатчилик қарашларига қарши курашдан тийиб тургансиз. Шу масала юзасидан кўргазма беринг.

Жавоб: Мен тан оламанки, биз ҳақиқатан ҳам Ўзбекистон ёшларини комсомолдаги аксилинқилобий миллатчилик қарашларига қарши қўя олмадик. Бу юмушни биз Ўзбекистон КП Марказий Қўмитасининг ташвиқот бўлими мудири Усмонов ва Марказий Қўмитанинг маданий-оқартув бўлими мудири Берегиннинг топширигига биноан амалга оширганмиз. Уларнинг гапига кириб қишлоқлардаги диний ақидаларга қарши мутлақо кураш олиб борилмади. Биз руҳонийларга ёшларни масчитларда тарбиялашига, айниқса диний билимни эгаллашга жалб этилишига имкон яратиб бердик. Биз била туриб, бу масалани комсомол Марказий Қўмита бюроси ва пленумида муҳокама этмадик.

Савол: Яна сиз комсомолда қандай аксилинқилобий ишлар олиб боргансиз?

Жавоб: Биз кўр-кўрона ёшлар ўртасидаги стахановчилик ҳаракатига тўсқинлик қилганмиз. Бу масала юзасидан бирон бир амалий иш бажарилгани йўқ. Комсомол ташкилотларига ҳеч қандай курсатма берилмаган. Мен Ўзбекистонда болалар шўро адабиётининг чоп этилишига тўсқинлик қилганман. Шахсан Берегин ва Усмонов топширигига биноан эскича миллий эртактарни, афсоналар ва қадимги шарқ дурдоналарини нашр қилишга бош-қош бўлганман. Ташкилот аъзоси сифатида Икромовнинг топширигини бажариб, Ўзбекистон партия ташкилотининг инқирозга учрашига ҳисса қўшганман.

Савол: Ташкилот яна қандай троцкийчи миллатчилик ишларини олиб борган?

Жавоб: Халқ таълими соҳасида ҳам хуфёна юмушлар олиб бориларди. Ўзбек мактабларида рус тили ўқитилишига атайин тўсқинлик қилинарди. Мактаблар миллий дунёқарашда бўлган ва ўта саёз билимли ўқитувчилар билан тўлдирилди. Ўқув дастури мутлақо бажарилмасди. Мактабни битирган ёшларнинг 75 фоизи хат-саводсиз эди. Уларнинг кўпчилиги ҳатто она тили, физика, жугрофия ва бошқа фанларни мутлақо ўзлаштиришмасди».

Бу терговни Ўзбекистон НКВД Давлат хавфсизлиги бошқармасининг 4-булими, 1-булинма бошлиги, давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти Гнилошенко ва жумҳурият НКВДси Чиноз ноҳия бўлимининг бошлиги, давлат хавфсизлиги сержанти Беришевлар олиб боришган. Сўнги саҳифада суроқнинг негадир бир неча бор бўлигани ҳақида белги бор. Ҳар бир варақнинг охирида Тарасов имзоси туширилган. 11 кунлик қийноқ, куни билан бурчакда туриши туфайли ҳолдан тойган маҳбуснинг қалтираб турган бармоғи билан тузатишлар киритилган.

Куриниб турибдики, уша кезде Федор терговчиларнинг зугуми остида бўлиб, улар нима деса шунга қўл қўйиб берган.

Ички қамоқхонадаги тергов жараёнига эътиборингизни жалб қилмоқчимиз. Аниқроғи, бу — Тарасовнинг уша кезде қамоқда бўлган «Ёш ленинчи» рўзномасининг муҳаррири Карим Гайбуллаев билан бўлиб уттан юзма-юз

учрашуви тафсилотидир. У 1937 йил 29 сентябрда НКВД-нинг ички қамоқхонасида юз берган.

«Тарасовга савол: олдингизда утирган айбланувчини танийсизми?»

Жавоб: Ҳа, мен комсомол Марказий Қўмитасининг котиби бўлиб ишлаганимда у «Ёш ленинчи» рўзномасининг муҳаррири эди. Унинг исми-шарифи Гайбуллаев Карим.

Тарасовга савол: Гайбуллаевнинг троцкийчи аксилинқилобий ташкилот фаол аъзоси эканлиги сизга маълумми?

Жавоб: Ҳа, маълум. Менинг розилигим билан, аниқроғи аксилинқилобий троцкийчи миллатчи ёшлар ташкилотининг бошлиги Ортиқов Исроил билан келишилган ҳолда ташкилотимизнинг фаол аъзоси Гайбуллаев «Ёш ленинчи» рўзномасининг муҳаррирлигига тайинланган эди. Ортиқовнинг топширигига биноан Гайбуллаев рўзнома саҳифаларида троцкийчилик ва миллатчилик гояларини олиб чиқарди.

Гайбуллаевга савол: Тарасовнинг кўргазмаларини тасдиқлайсизми?

Жавоб: Йўқ, Тарасовнинг жавобларини тасдиқламайман. Мен ҳеч қанақа аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлмаганман.

Тарасовга савол: Шу масалада Гайбуллаевнинг жавобларига нима дея оласиз?

Жавоб: Шуни қўшимча қиламанки, Гайбуллаев рўзнома орқали нафақат Исроилов, шахсан менинг бошчилигимда аксилинқилобий ишлар олиб борган.

Гайбуллаевга савол: Сиз буни тасдиқлайсизми?

Жавоб: Йўқ, тасдиқламайман».

Шу куни яна бир бахти қаро Ҳабиб Абдурахмонов билан утказилган юзлаштириш маккор ишнинг сўнгиси бўлмаса ажаб эмас.

«Тарасовга савол: Сизнинг қаршингизда утирган Абдурахмонов Ҳабиб сизга танишми?»

Жавоб: Ҳа, Мен Ўзбекистон комсомоли Марказий Қўмитасининг котиби бўлганимда Абдурахмонов Марказий Қўмитанинг деҳқон ёшлари бўлими мудир эди.

Тарасовга савол: Абдурахмонов троцкийчи аксилинқилобий ёшлар ташкилотининг аъзоси бўлганми?

Жавоб: Ҳа, Абдурахмонов Ҳабиб мен раҳбарлик қилаётган троцкийчи аксилинқилобий ёшлар ташкилотининг аъзоси эди.

Абдурахмоновга савол: Сиз Тарасов Федор Петровичнинг курсатмаларини тасдиқлайсизми?

Жавоб: Йўқ, тасдиқламайман. Мен ҳеч қанақа троцкийчи аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси бўлмаганман».

Бу сўзлар маҳбусларнинг оғзидан ёзиб олингани қайда этилган. Уларнинг имзоси ўрнига Гайбуллаев, Тарасов, Абдурахмонов деган ёзувлар бор, холос. Бу юмушни Ўзбекистон НКВДси ходими, давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти Соловьев бажарган. Кўриниб турибдики, тўхматдан иборат кўргазмалар ундириш терговчилар учун удум бўлган. Улар қандай йўл билан бўлсада, айбни бўйнига қўйишга ҳаракат қилишган. Устма-уст сўроқлар, қийноқлар ўз таъсирини курсатган, албатта. Азоблардан тезроқ ҳоли бўлишни истовчилар зудлик билан терговчиларнинг хоҳишини бажо келтиришарди. Шу боис, нима деб ёзишса, унга қўл қўйишдан бошқа иложлари қолмаган.

Терговчилар ўз хатти-ҳаракатларини пухталаштириш мақсадида ҳибсдагиларни бирма-бир сўроқ қилишиб, уларнинг айбини ўта оғирлаштиришга рўжу қўйишгани қўлимиздаги ҳужжатларда ўз аксини топган. Ўзбекистон комсомол Марказий Қўмитаси раҳбар ходимлари бўлими мудирининг уринбосари Л. Цеховичнинг 1937 йил сентябрда, «Комсомолец Узбекистана» рўзномаси муҳаррири Ф. Шурегиннинг 1938 йил 13 — 14 январда, Тошкент шаҳар комсомол қўмитасининг котиби И. Икромовнинг 1938 йил 25 январда, Куйбишев ноҳия комсомол қўмитаси котиби А. Грудциннинг 1938 йил 28 январда, Хоразм вилоят комсомол қўмитаси котиби М. Аъзамовнинг 1938 йил 25 февралда ва бошқаларнинг берган кўргазмаларига биноан Тарасовнинг тақдири алақачон ҳал бўлганди. Бу қалбаки ҳужжатлар билан танишар экансиз, уларнинг қийноқ жараёнида ундирилганини билиб олиш қийин эмас. НКВД учун эса бунинг аҳамияти йўқ! Уларга қолса, қанча душман кўпроқ фош этилса, шунча яхши. Агар кимки ганимни ўз вақтида фош этмаса, куч ишлатиб далил олинади.

Шунда қийноққа чидай олмаган ҳар қандай банди узига яқин булган кишининг гуноҳини «очиб» ташлашга қодир.

Давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти Гнилошенко Ф. Тарасовни яқин билган ва айна кунда НКВДи сиртмогида булганлардан ундирилган кўргазмаларга асосланиб айблов фикрини тайёрлайди. Унга давлат хавфсизлиги бошқармаси 4-булими бошлиги вазифасини вақтинча бажарувчи, давлат хавфсизлиги лейтенанти Матвеев розилик берган. Ф. Тарасовга қуйидаги айблар қуйилган эди:

а) 1936 йил ёзида Икромов Акмал томонидан троцкийчи аксилинқилобий ташкилотта жалб этилган, Ўзбекистон комсомолида ута бузгунчилик ишларини олиб борган;

б) ташкилотнинг топширигига биноан ўзининг хуфёна мақсадлари учун троцкийги ва миллатчи ёшларни раҳбарлик лавозимларига қуйган;

в) ташкилот раҳбари Икромов Акмалнинг топширигига биноан Ўзбекистон партия ташкилотининг бузилишига ҳисса қушган. Юқоридагиларга асосан у Ўзбекистон жиноят мажмуасининг 63, 64, 67-қисмлари билан айбдор, деб топилган Тарасов Федор Петрович Марказий ижроия қўмитасининг 1934 йил 1 декабрдаги қарорига биноан СССР Олий судининг ҳарбий ҳайъатида суд қилиниши керак».

Бор-йўқ гап шу! Жами айби шундан иборат. Бу фикрни жумҳурият НКВД комиссари Апресян 1937 йил 16 декабрда тасдиқлаган. Қуриниб турибдики, юқорида К. Гайбуллаев, Ҳ. Абдураҳмонов ва бошқалар билан юзлаштириш ҳолати, ҳатто халқ комиссари айблов фикрини тасдиқлагандан сўнг ҳам давом этган. Ҳибсдагилардан бўхтон йиғиш изчил олиб борилган. Шундан сўнг Тарасов устидан қўзғатилган 5350-жиноий иш Москвага — СССР Бош прокурори А. Вишинскийнинг тасдиқлаши учун юборилди. Унинг ўрнига ёрдамчиси 1938 йил 3 сентябрда имзо чекиб, терговда қуйилган айблов фикрини тасдиқлайди.

Орадан 30 кун ўтгач, Тошкентга келган СССР Олий Судининг ҳарбий ҳайъати Ф. Тарасовнинг ишини куриб чиқади. Уни қарангки, жиноий ишнинг Москвадан шунчалик тез етиб келиши кулгили бир ҳолдир. 30 кун орасида 5350-иш икки шаҳар ўртасидаги «саёҳати» ишонарли эмас. Машғум кунларда Тошкентта Марказдан юборилган суд

ҳайъатига бригада ҳарбий ҳуқуқшуноси Алексеев раислик қилган. Судга бригада ҳарбий ҳуқуқшуноси Зайцев ва I ранг ҳарбий ҳуқуқшуноси Болдиревлар маслаҳатчилик қилишган. Котибликни I ранг ҳарбий ҳуқуқшуноси Батнер ўз зиммасига олган. Ишни куриш ёпиқ ҳолатда олиб борилиб, унга фақат гуноҳкор таклиф этилган, холос. Гувоҳлар ва оқловчи қўйилмаган. Судда Ф. Тарасовга нисбатан ижобий фикрлар олинмаганлиги таъкидлаб утилади. Айбдор дастлабки терговда берган барча кўргазмаларини «тан олган». Яна ўзига маълум бўлган ва шўроларга қарши ҳаракат қилган ташкилот аъзоларининг номларини келтириб ўтади. Ҳеч кимга тўхмат қилмаётганини таъкидлайди. Ф. Тарасов ўзининг сўнгги сўзида ҳалол ишлаш учун унга имкон берилишини сурайди. Шу куни соат 19 дан 50 минут ўтганда эълон қилинган ҳукмда эса унинг илтимоси инобатта олинмагани маълум бўлади. «Тарасов Федор Петрович олий жазога — отишга ҳукм қилиниб, унга тегишли мол-мулки мусодара этилсин. Марказий Ижроия Қўмитанинг 1934 йил 1 декабрдаги қарорига биноан ҳукм зудлик билан ижро этилсин».

III.

Наҳотки, Федор Тарасов НКВДнинг кўзига шунчалик ёмон кўринган бўлса?! Асло, ишониб бўлмайди. У ҳам эл қатори оддий халқнинг бир вакили эди. Аммо тўғри сузлиги, борлигини ватанига бахшида этгани панд берди. Уни Сталин шахсига сизгиниш ўз домига олди.

...Тамбовда деҳқон оиласида дунёга келган Федор учинчи уғил эди. Ўша кезде Россиянинг турли бурчакларида бўлганидек ҳаёт бу хонадонни ҳам сийлаб қўймаган. Оилани боқиш учун отаси тиним билмай меҳнат қиларди. Онаси бойлар уйида хизматда. Кейинчалик отаси темир йўлга ишга кирди. Инқилоб юз берганида Федор 13 ёшда эди. Тез орада у атрофида юз бераётган воқеаларга бепарво қараб тура олмаслигини англаб етди. Қолаверса, отаси коммунист. Қизил Армия сафида жанг қилмоқда. Тез орада икки акаси ҳам ота изидан кетишди. Федор 16 ёшида комсомолга қабул қилинди. Куп вақт ўтмай у ҳам кўнгил-

ли бўлиб Қизил Армия сафига отланди. Сўнг комсомол ходими сифатида фаолият курсата бошлади. Дастлаб Тамбов комсомол қўмитасида ишлади. Кейинроқ Туркистонга ишга юборилди. Вилоят комсомол қўмитасининг ташкилий бўлимига мудир этиб тайинланди. Сўнг Фаргона вилоят комсомол қўмитасида бўлимга мудирлик қилди. Тожикистонда ишлади. Бир мунча вақт Ўзбекистон комсомоли Марказий Қўмитаси бўлим мудирининг уринбосари, Тошкент шаҳар комсомол қўмитаси котиби, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг қишлоқ хужалиги бўлимининг йуриқчиси, ташкилий бўлим мудирининг уринбосари, Тошкент шаҳар партия қўмитасининг ташкилий бўлими мудир, жумҳурият партия ташкилоти Марказий Қўмитаси қишлоқ хужалиги бўлими мудирининг уринбосари вазифаларида меҳнат қилди. НКВД ходимлари мўлжални аниқ олишганди. Худди шу даврда Федор Тарасовнинг ташкилотчилик қобилияти намоён бўлиб, у ўзбек халқининг асил фарзандлари Акмал Икромов, Файзулла Хужаев, Акбар Исломовлар билан бир сафда туриб меҳнат қилган. Жумҳуриятнинг келажаги учун жон куйдирган. 1933 йилдан бошлаб у Ўзбекистон Комсомоли Марказий Қўмитасининг иккинчи котиби бўлиб ишларди. Комсомол ва партия ишида чиниққан Ф. Тарасов бу юксак вазифани ҳам кўтаринки руҳда бажарар, ёшларни келажакка ишонч кўзи билан қарашга ундаб, уларнинг орзу-ҳавасларига қўлоқ солишга ҳаракат қиларди.

Афсуски, унинг орзулари рўёбга чиқмади. Парвозга чоғланган қанотларини қирқишди. У билан бирга ишлаган Камол Шарипов, Исроил Ортиқов сингари ёшлар етакчиларининг ноҳақ жабрланишига норозилик билдириб, ўзи ҳам қатагон қурбонига айланди. 34 ёшида мангуликка бош қўйди.

...Бахти қаро Антонина ўз ҳаётини бевақт кетган турмуш ўртоғига бағишлади. Уни қанча душмандан олиб душманга чиқаришмасин, барибир Федордан кечмади. Унинг номини унутмади. Эрининг чеҳрасини кўз ўнгидан кетказмади. «Халқ душмани»нинг хотини деган тамга қанчалик оғир бўлмасин, у чидашга мажбур бўлди. Федорни тирик кўриш, унинг қайноқ бағрига ўзини ташлашдек ягона орзу

уни бир умр тарк этмасди ҳисоб. Афсуски, Антонинанинг умидлари саробга айланди. У бошини қаерга урмасин, акс садо бўлмасди. Бутун ҳаракатлари зое кетиб, бағри дили қонга айланарди. Шундай бўлса ҳам танлаган йўлидан қайтмади. Ҳақиқатнинг бир кунмас бир кун албатта рўёбга чиқишига, ҳеч қачон айби бўлмаган эрининг оқланишига астойдил умид қилганди. А. Балабанинг юқори ташкилотларга ёзган аризаларида қуйидаги сатрларни ўқиш мумкин: «Тарасов жиноят қилишга мутлақо қодир эмас. У чин инсон бўлиб, бутун борлигини севган ишига, партияга бағишлади. У ҳар доим бир гапни: комсомол ва партия уни вояга етказганлигини ва унга бир умр сидқидилдан хизмат қилиши лозимлигини ўқтириб келарди. У гўдакнинг табассумига интизор эди. У тенгдошлари билан келажак ҳақида суҳбатлашишни орзу қиларди. Афсуски, унга эркинликни раво кўришмади, бутун борлигидан маҳрум этишди...»

Антонина Никитична дастлаб 1939 йили эрининг тақдирини аниқлаб беришни илтимос қилиб ҳарбий прокурорга мурожаат этганди. Сўнг 1940 ва 1941 йиллари ҳам ариза ёзди. Шу даврда қанчадан қанча вазирликларга, прокурорларга мактублар йўллади. Партия Марказий Қўмитасига хат юборди. Калининга, Берияга, Понкратовга, Ворошиловга ва ниҳоят «халқлар отаси» Сталиндан нажот кутди. Афсуски, мушטיפар аёлнинг дардини тинглайдиган мард топилмади. Ҳеч ким унинг илтимосларини инобатга олмасди.

«Бутунлай маҳфий»

Хулоса

1940 йил 29 май куни, мен Туркистон ҳарбий округи прокурорининг ўринбосари, I ранг ҳарбий ҳуқуқшуноси Попов Б. П. назорат сифатида СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъати томонидан 1938 йилда олий жазога ҳукм қилинган Тарасов Федор Петровичнинг жиноий ишини куриб чиқиб, қуйидагиларни аниқладим:

Тарасов Ф. П. 1936 йилда Икромов жалб этган Ўзбе-

кистондаги троцкийчи аксилинқилобий ўнг ташкилотда қатнашганлиги учун айбдор деб топилган. Унинг айби гувоҳлар берган кўргазмаларда ва шахсан ўзининг иқрор бўлганлиги билан тула исботланган. Унинг хотини Тарасова — Балаба А. Н.нинг шикоятни инобатсиз қолдирилсин ва бу ҳақда унга прокурор номидан хабар берилсин. Имзо».

Антонина Никитичнанинг 1941 йил 19 июнда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Усмон Юсуповга ёзган аризасини Ўрта Осиё ҳарбий округи прокурорининг ўринбосари, II ранг ҳарбий ҳуқуқшуноси Подогов текшириб чиқади. У ҳам ҳамкасбининг фикрларига қўшилиб, «Тарасов Икромов, Шермухамедов, Каримовларнинг троцкийчи аксилинқилобий ташкилоти борлигини билсада, душманларни фош этишга бош қўшмаган. Унинг гуноҳи ўз иқрори ва бир неча гувоҳнинг кўргазмалари билан тасдиқланган. Шу боис ишни қайта кўриб чиқишга ҳожат йўқ», деган хулосага келади ва Тарасовнинг жиноий ишини жумҳурият НКВДисининг I-маҳсус бўлимига сақлаш учун қайтариб юборади.

«Халқлар отаси» ўлиб ундан қутилгач, қатагон қурбонларининг номлари тилга олинадиган дориломон кунлар ҳам келди. 1954 йилдан бошлаб яна А. Балаба эрининг тақдири хусусида бонг ўра бошлади. Аризада қуйидаги сўзларни келтиради: «Менга турмуш уртоғим хат олмаслик шарти билан 10 йилга қамалган деб хабар беришганди. Мана, орадан 17 йил ўтса ҳам ундан дарак йўқ. Болаларим катта бўлиб қолишди. Улар ҳар гал отам қани деб ҳоли-жонимга қўйишмаяпти. Унинг изини топишга ёрдам беринг». У бу гал мактубни КПСС Марказий Қўмитасининг котиби Г. М. Маленковга йўлаганди.

1956 йил 14 февралда СССР Бош ҳарбий прокуратура бўлимининг прокурори, майор Моногаров Тарасовнинг ишини қайта кўриб чиқиб, қуйидаги хулосага келади: «Текшириш жараёнида сўроқ қилинган гувоҳ Грудцин А. Ф. (У ҳам 1938 йилда ҳибсга олиниб, 10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган) шуни кўрсатдики, Тарасовнинг аксилинқилобий ташкилотта жалб этилгани нотўғри бўлиб, аслида уни фақат Ўзбекистон комсомоли Марказий Қўмитасининг иккинчи котиби сифатида билган. Шу

билан бирга Грудциннинг тан олишича, тергов жараёнида қийноқлар қўлланилганлиги боис у ҳам Тарасов аксилинқилобий ташкилотга ёллаганлигини тасдиқловчи ҳужжатга қўл қўйишга мажбур бўлган. Яна текшириш шуни кўрсатдики, Ўзбекистон НКВДисининг собиқ ходимлари Агабеков, Лицисин, Сорокин, Соловьевлар мазкур ишни куришда, бошқа фуқароларни ноҳақ ҳибсга олишда ва жиноий ишларни қалбакилаштиришда айбланиб, 1937 — 1939 йилларда турли муддатларга қамоқ жазосига ҳукм қилинган. Собиқ Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг партия тарихи институтидан олинган ҳужжатда Тарасовнинг муқаддам бирон-бир партияга қарши гуруҳларда иштирок қилганлиги қайд этилмаган. Шундай қилиб, олиб борилган қўшимча кузатишлар шуни кўрсатдики, Тарасов Ф. П. шўроларга қарши ҳаракатда айбланиб, ноҳақ жабр тортган. Уша вақтда суд ушбу масалани чуқур ўрганмаган. Шу боис мазкур жиноий иш янги очилган шарт-шароитларга кўра ҳаракатдан тўхтатилади». Ва ниҳоят, икки кун утгач, Бош ҳарбий прокурорнинг уринбосари, адлия полковниги И. Максимов Федор Тарасовнинг мутлақо айби йўқ, деб топди.

* * *

Адолат кеч бўлсада, тантана қилди. Келажак учун курашиб, жафо тортган инсоннинг пок номи оқ бўлди. Аммо, менимча ноҳақ жабр кўрганлар хотирасини абадийлаштириш кўнгилдагидек олиб борилмаяпти. Тирикликда рўшнолик кўрмаганлар ҳурматини жойига қўйиш, уларнинг ишини келажак авлодларга етказиш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир.

ХОТИРА ҲУҚУҚИ

... У ҳаётини шўро сиёсатининг тантанаси учун бағишлади, умр буйи коммунистлар фирқаси чизган чизиқдан юрди, шахсий халоватидан воз кечди. 34 ёшга тулар-тулмас эса...

. . .

Назиркул Ҳасановнинг 1937 йил 25 майда Ўзбекистон коммунистик партиясининг VII съезди делегати сифатида Ёзган таржимаи ҳолидан:

«1903 йилда Зомин туманидаги Ём қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилганман. 1914—1916 йилларда диний таълим олдим. Ундан сўнг 1,5 йил мобайнида Зоминдаги рус-тузем мактабида ўқидим. 1916 йилги халқ қўзғолонига ижобий муносабатим боис ўқишни ташлаб, деҳқончилик билан шуғулландим. Февраль инқилоби эса кўзимни очиб, ҳаётга теран қарашга ундади. Дастлаб комсомол ячейкаси туздик. Ундан сўнг турли шўро, фирқа топшириқларини бажардим. 1920 йилдан ВКП(б) аъзосиман. Жиззах туманининг партия қўмитасида, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида шўро ташкилотлари масъул вазифаларда ишладим. 1930 йилдан 1933 йилда «Узколхозстрой» раиси, ундан сўнг жумҳурият ер ишлари халқ комиссарининг уринбосари бўлдим. 1934 йилдан бери Хоразм вилоят ижроия қўмитаси раиси, Свердлов дорилфунунида биринчи йил сиртдан сабоқ олаётирман».

1937 йил 5 август куни бўлиб ўтган Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг бюро мажлисида Хоразм вилоят ижроия қўмитасининг раиси Н. Ҳасанов иши кўриб чиқилди. Ушбу масалада Марказий Қўми-

танинг саркотиби Акмал Икромовнинг ахбороти тингланди. Бюро мажлиси қарор қилади:

«1. Хоразм вилоят ижроия қўмитасининг раиси Ҳасанов Назирқул вазифасидан бўшатилинсин.

2. Ҳасанов Ўзбекистон Компартияси Марказий Қумитаси аъзолигига номзодликдан чиқарилсин.

3. Ушбу бюро қарорининг лойиҳаси Марказий Қумитанинг навбатдаги пленуми кун тартибига киритилсин.

Умумий шўба мудири Кондратюк».

«1937 йил 6 августда НКВД томонидан қамоққа олинган Ҳасанов Назирқул устидан қўзгатилган жиноий иш СССР Олий судининг Ҳарбий ҳайъати томонидан 1938 йил 2 ноябрда куриб чиқилди. Унга Ўзбекистон жиноий мажмунинг 58,63,64,67-моддалари билан айб қўйилган. Шунга биноан олий жазо — отишга ҳукм қилиниб, мол-мулки мусодара этилади. Тергов ва суд жараёнида у 1928 йилдан бери Ўзбекистон ҳудудида иш курган миллатчи аксилинқи-лоб ташкилотининг фаол аъзоси булганлиги аниқланди. Ҳукм қатъий, шикоятга урин йўқ. Ҳукм зудлик билан ижро этилсин».

«Бош ҳарбий прокурорнинг раддиясига биноан СССР Олий судининг Ҳарбий ҳайъати Ҳасанов Назирқулни айб-лаш бўйича 1939 йил 2 ноябрда чиқарган ўз ҳукмини бе-кор қилади ва янги очилган вазиятларга биноан ҳамда унда жиноят аломатлари йўқлиги сабабли ҳаракатдан тўх-тади.

1957 йил 26 ноябрь».

«Ўзбекистон Компартияси Марказий Қумитасига!

Ноҳақ қамалган ва сўнг менга номаълум сабабларга кўра отишга ҳукм этилган турмуш уртоғим Ҳасанов Назирқулнинг партиявий иши қайта куриб чиқилишини илтимос қиламан. Агар масала ижобий ҳал этилса, менга нафақа тайинлашда ёрдам беришларингизни сўрайман.

Ҳасанова Сора Алиевна.

1957 йил 11 декабрь».

«Ўзбекистон Компартияси партияси Марказий Қумитаси бюроси қарор қилади:

1920 йилдан бери партия аъзоси (1936 йилги нусха бўйича билет номери 1379033) Ҳасанов Назирқул Улимидан сўнг ўша йилги муҳлат билан КПСС аъзолигига тиклансин. Бу ҳақда унинг хотинига хабар берилсин.

«Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиби Камолов.

1958 йил 2 август».

I.

Агар эътибор берган бўлсангиз, юқорида келтирилган ҳужжатлар шахсга сизининг машғум маълумоти сифатида юракни жунбушга келтиради. Бу ҳужжатлар эли учун жон куйдирган, аммо тириклигида рушнолик қурмаган мингларга, миллионларга тааллуқлидир. Уларнинг қайси бирини тилга олмай, фикр безовта бўла бошлайди. Ички бир аянчли туйғу боис кўнгил куяди. Беихтиёр пайдо бўлган ўкинч бугўнгига тикилади. Шунда наҳотки, бундай бўлган? Нега, бунга йўл қўйиб берилди, дея саволлар кўндаланг келса ажаб эмас. Зеро, мен ҳам ана шу саволларга бот-бот жавоб излаганману, кўп бор саъйи-ҳаракатларим зое кетган.

Дунёда инсон хотирасидан кўра кучлироқ тарих йўқ. Фақат угина бутўн мозийни ҳар қандай ортиқча буюқлардан ҳоли тутишга қодир. Утмишнинг булганишига асло йўл қўймайди. Надоматлар бўлсинки, қоғозга тушган тарих ҳар вақт ҳам тўғри бўлиб чиқмади. Доимо унга бор гапни ёзиб бўлмади. Бунга яна тарихнинг ўзи гувоҳ. Уни биз утган йилларда неча бор ўзгартирдик. Буни тасвирлашга ожизман. Сиёсатга бўйсинган тарих тарихми? У бамисоли қўғирчоқ сингари кимгадир илжайиб, кимгадир хўмрайиб боқадди. Истаганда уни турфа рангга бўяш ҳам мумкин. Бундай ҳунари учун мукофот олганлар озми?! Тан оладиган бўлсак, шу чоққача тарихимизни ярим-ёрти ўргандик. Кечмишда кўзимизни кўр, қўлимизни калта қилганлар йўқми? Кеч бўлса ҳам ўзлигимизни англаш даври келди. Ҳа, дилимизда нима бўлса, шуни изҳор этиш бахтига муяссармиз.

Шахсга сизиниш йиллари утмишнинг чалкаш палласи ҳисобланади. Ҳозир ҳам унинг тубига тўлиқ етиш амри-

маҳол деб ўйлайман. Зеро, бунга ҳеч кимнинг кучи етмаса ҳам керак. Чунки ўша кездеги ҳукумат тепасида турганлар учун шундай кўргулик зарур эди. Токи, улар кўпроқ халқни тобе этишса, шунда уларни йўлга солиш осон кечади, деб ўйлашарди ва мақсадларига мурдалар сонини кўпайтириш ҳисобига етишарди. Афсуски, ўша кездеги кўрқув ҳамон бизни тарк этмаган. Сал дадилроқ фикр юритсак, бизга 37-йилни эслатишади. Ўша даврдаги қатли ом билан қалбимизга ниш санчишиб, эркинлик ҳиссига зимдан болта уришга ҳаракат қилишади. Бу ҳолат кимгадир қўл келтиганини тан олмасдан илож йўқ.

Кимга қандаю, менга ноҳақ қурбон бўлганлар руҳи тинчлик бермайди. Уларнинг бевақт узилган умри қалбимга безовталиқ олиб киргани-кирган. Ўйларим чексиз. Бир-бирига монанд, шу билан бир-биридан фожиали тақдирларни хотирласам қалбим жунбушга келади. НКВДнинг чиркин қамоқларидаги маҳбуслар оҳу-ноласи қулогим остидан кетмайди. Афсуски, руҳларга ёрдам бериб бўлмайди. Улар само фарзандларига айланган. Улар пок ва бегубор шахслар. Уларни ҳаётга қайтариб бўлмайди. Уларнинг хотирасини фақат тиклаш мумкин, эшлаш мумкин, куйиниш мумкин, холос. Бундан бошқасига инсон бандаси ожиз...

. . .

Партия ва шўро ходими Умарбек Арслонбеков шахсга сизиниш йилларини яхши эсларди. Чунки унинг ўзи ҳам ана шу тузум чигиригидан ўтганлардан. Зеро, бу кўргиликдан кўпчилик омон чиқа олмаган. Умри бор экан у бахтли кунларга етиб келди. Аммо ўша кездеги қамоқхоналарда чеккан беқиёс азоблари ўз «ишини» қилди. 1989 йилнинг ёмғирли баҳорида, аниқроғи вафотидан бир неча кун олдин оғир хаста У. Арслонбеков билан учрашганимда у қуйидагиларни ҳикоя қилиб берганди.

— Ҳа, ҳа Назирқул Ҳасановнинг қиёфаси кўз унгимда, у билан кўп бор Марказқўмда учрашган эдик. Ўша кезде мен Марказий Қўмитанинг сафарбарлик бўлимида ишлардим.

1934 йилда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўми-

гаси Хоразм вилоят партия ташкилотининг фаолиятини чуқур ўрганишни кун тартибига олиб чиқди. Кейинги пайтда вилоятдаги партиявий ташкилий ва мафкуравий ишлар сусайиб кетгани борасида ташвишли хабарлар келётган эди. Шу боис Марказий Қўмита бюросининг қарори билан мазкур масалани жойида куриб чиқиш учун махсус комиссия тузилди. Унга Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси Йўлдош Охунбобоев бошлиқ этиб тайинланди. У. Арслонбеков эса котиб бўлди. Шунингдек, комиссияга жумҳурият партия, совет ва хўжалик раҳбарларидан яна 40 киши жалб этилди. Улар орасида Нормат Исроилов, Назирқул Ҳасанов, Машариф Қориев, Файзи Бобоев, Самиг Ҳошимов, Сотқин Бадалбоев каби тажрибали ходимлар бор эди.

Комиссия аъзолари вилоят партия ташкилотидаги буюшувчанлик воҳа меҳнаткашлари ҳаётига салбий таъсир кўрсатганини аниқлади. Эндигина қад ростлай бошлаган жамоаларнинг ишлаб чиқариш қуввати ошмаётганлиги, одамларнинг турмуш даражаси жуда ҳам паст эканлиги кўрсатилди. Шунингдек юқумли касалликлар тарқалган эди. Марказий Қўмита комиссияси аъзолари бу ҳол билан келишиб бўлмаслигини таъкидлаш билан бирга, партия хўжалик ташкилотларини ишчан кадрлар билан мустаҳкамлаш зарурлигини алоҳида қайд қилиб ўтишди. Фаоллар йиғилишида комиссия хулосалари атрофлича муҳокама этилиб, вилоят партия қўмитасининг иши қониқарсиз, деб топилди.

— Худди ишимизда ана шу кўндаланг масала юзасидан Йўлдош ота Тошкентга қўнгироқ қилиб, Марказқўм котиби Акмал Икромов билан узоқ гаплашди, — деган эди ушанда У. Арслонбеков, — Саркотиб комиссия аъзолари нимани лозим топишса, Марказий Қўмита шуни қўллаб-қувватлашини баён этди. Бу бизнинг зиммамизга катта масъулият юкледи.

Вилоят партия қўмитасининг пленумида обком котиби К. Алиевни ишдан олиш масаласини кўриб чиқилди. Шунда комиссия аъзоларини бу вазифага кимни таклиф этиш масаласи ўйлантириб қолди. Халқ оқсоқоли бу лавозимга Нормат Исроиловдан бошқа муносиб номзод йўқлиги ҳа-

қида фикр билдирди. Уша кезде Н. Исроилов Марказқумнинг ташвиқот ишлари бўлими мудирини бўлиб ишларди. Йигилганларга жумҳурият МИҚ раиси номзод туғрисида батафсил маълумот бериб, комиссия аъзолари ва Марказий Қумита уни вилоят партия қўмитасининг биринчи котиблигига тавсия этаётганини билдирди. Пленум қатнашчиларининг кўпчилиги Н. Исроиловни илк бор кўриб туришарди, аммо уни самимий кутиб олишди. Чунки хоразмликлар Норматнинг кимлигини яхши билишар ва нимага қодирлигини англаб туришарди.

Назирқул Ҳасанов — вилоят ижроия қўмитасининг раиси, Машариф Қориев, Файзи Бобоевлар — унинг муовинлари, Сотқин Бадалбоев — Хива ноҳия партия қўмитасининг биринчи котиби, Самиг Ҳошимов — Хива шаҳар ижроия қўмитасининг раиси бўлиб ишга тайинланди. У. Арслонбековни ҳам Хоразмда масъул вазифага олиб қолишмоқчи бўлишди. Бу фикрни бир неча бор Йўлдош Охунбобоев ҳам айтди. Аммо Марказқум бўлим мудирини Муслим Шермухамедов розилик бермади. Шуни яхши билардики, Назирқул ута билимли ва мулоҳазали одам эди. Унинг рус тилини чуқур билишига кўпчилик тан берган. Партия уни қаерга юбормасин, сидқидилдан ишларди. Ута фаол раҳбарлардан бири сифатида Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевларнинг назарига тушганди. Зеро, у пайтларда бу катта шараф ҳисобланарди.

— Отамнинг Хоразмга ишга юборишганини анча кеч эшитдик, — деб эслайди Н. Ҳасановнинг ўғли Абдулазиз Назирқулов. — У бизга бу ҳақда сўнг хабар берганди. Ростини уша кезде ундан кам хат олардик. Чунки онам билан оралари бузилгач, у бошқа аёлга уйланиб кетганидан ҳам хабарим бор эди. Уларнинг уша вақтдаги муносабатини ҳозир эслаш мен учун мушкул. Шу боис отам биз билан кам алоқада бўларди. Аммо ҳар гал моддий ёрдам берганидан хабарим бор. У бир неча бор Тошкентдаги йигилишларга келганда Ёмга кириб ўтгани кечагидек эсимда. 1935 йилнинг охири бўлса керак, аммам билан Урганчга бордик. Узоқ вақт йўлда юрганимиз ёдимда. Поездда борган эдик. Отам бизни илиқ кутиб олди. Иккинчи онамиз, укам ва синглим билан танишдим.

— Булар сенинг жигарларинг, — деганди ушанда отам, — тақдир бизни шу ерга юборган экан, ҳозирча ишлаб турибмиз. Балки, яна тугилган юртга қайтармиз...

Бир неча кун Хоразмда меҳмон буддик. Отам бизни Хивага олиб борди. Аммо унинг вақти жуда тигиз экан. Гоҳида уни биз тунлари ишдан ҳориб келгандагина кўриб қолардик. Тонг саҳардан яна хизматда буларди. Шу куйи кун буйи йўқ булиб кетарди. Ҳатто бизни кузатиб қўйишга ҳам унинг вақти бўлмаётганидан асло хафа бўлмадик. У бутун вужуди билан ишга берилганди.

* * *

Назирқул обкомнинг биринчи котиби билан Ўзбекистон Компартиясининг VII съезидан қайтиб келиб, куп бирга ишлай олмади. Тошкентда бўлиб утган ноҳақ гап-сўзлар уларга тинчлик бермасди. Айниқса Файзулла Хужаевнинг Марказий Қўмита аъзолигига кирмай қолгани ва унинг бирдан Москвага кетиши Назирқулга огир ботди. Жумҳурият Нозирлар Кенгашининг Раисига нисбатан бўлган туҳмат унинг ярасига туз сепарди. Бир неча бор у Ф. Хужаевнинг ҳузурида бўлган, унинг маслаҳатларини олган ва кўлаб топшириқларини бажарганди. Шу боис унинг душман хуфячиси эканлигига асло ишонгиси келмасди. Аммо ўз эътирозларини ҳеч кимга очиқ-ойдин айта олмайди. Юрагина безовта этаётган галаён асло ташқарига чиқмасди. Ҳатто Н. Исроилов билан худа-беҳуда гаплашиш имкони йўқ. У ҳам негадир кейинги кунларда синиқ каф-фиятда юрибди. Ҳеч бир ёзилиб сўзламайди. Иккинчи котиб К. Г. Тереховдан бир нима олиш қийин. У ҳам ўз-ўзидан кам гап бўлиб қолган. Хушчақчақ уринбосари Машариф Қориевнинг ҳам кайфияти йўқ. Муқаддам у билан куп дардашарди. Йил бошида Йўлдош Охунбобоев билан унинг хонадонида меҳмон бўлишди. Ушанда турмуш ўртоғи Бўстонийнинг дамлаган палови ҳаммага ёқиб тушганди. М. Қориев яқинда Тошкентда дам олиб қайтди. Уни қарангки хотини ва углини қўйиб келибди. Нега шундай қилди? Буни англай олмай Н. Ҳасановнинг боши қотган. Унинг узидан сурашга истиҳола қилади. У ҳам хотини ва болаларини Зоминга опасиникига жунатгани маъқулми?

Йуқ ундай қилиб булмайди. Сора барибир уни ташлаб ҳеч қаерга кетмайди. Бояқиш ҳам ҳозир унга огирлигини сезиб турибди. Бир маҳалда келса ҳам ухламай, уни кутиб ўтирарди. Аллақачон совиб қолган овқатни иситиб олдига қўяди-да, унга сўзсиз термулади. Назирқул хотинидан бе-халоват нигоҳларини олиб қочади. Сора ундан ҳар гал бир нима сўрашга чоғланади-ю, аммо бунга юраги дов бер-майди. Балки, ўзини қийнаб турган муаммо билан эрининг кўнглига кўпроқ гулгула солиб қўйишдан чўчийди. Назир-қул булса бундай очилиб, хотинига қалбини кемираётган фикрларни уртага солмайди. Нима ҳам дейди? Унинг қули-дан ҳеч вақо келмайди. Бекорга хотинининг қалбига озор етказгани қолади. Балки ҳаммаси ўз ўрнига тушиб кетар, балки бу ташвишларнинг ҳаммаси уринсиздир? Қани энди шундай булиб чиқса?!

Назирқул Ҳасанов азалдан кунлик матбуот хабарлар-га ўч эди. Айниқса рус тилидаги нашрларни қўймай ўқирди. Бунга уни бир вақтлар Зоминда русча бамаъни савод чиқаргани қул келарди. Кейинги вақтда эса у рўз-номалардаги мақолаларга кўз ташлашга юраги бетламас-ди. Бир-биридан ваҳимали саҳифалар уни чўчитарди. На-ҳотки, бутун мамлакат душманлар қулида булса?! Ҳамма-ни чет эл хуфячиси бўлиб чиқиши ақлга тўғри келмайди-ку! Нимага биз шунча вақт жон куйдирдик? Нега эрта-дан кечгача тиним билмай ишладик? Улуғ доҳий Ленин ва Сталин учун жонимизни жабборга берганимиз кам-ми? Молотов, Ежов, Ворошилов, Каганович сингари пар-тия раҳбарлари курсатган йўлдан чиққанимиз йўқ-ку? Троцкийни ёмон дейишиб, уни қамашди, Каменев ва Зи-новьевни сўл эсер дейишди. Бир ёқадан бош чиқариб лаънатладик. Мана энди навбат Файзулла Хужаевга кел-ганга ухшайди. Хуш, унинг айби нима? Балки бутун бор-лигини тугилган юртига бағишлагани наҳотки унинг бе-лига тепса? Бир вақтлар бойнинг ўгли булган булса ни-ма қилибди? Ота меросини инқилобга ҳадя этиб нима топди? Наҳотки унга партиянинг ишончи йўқолган бўл-са? Асло бўлиши мумкин эмас! Ана кўрасиз, улуғ Ста-лин жами юз бераётган номаъқулчиликларни барҳам топтиради. Ҳаммаси ўз ўрнига тушиб кетади. Файзулла

ака ҳам Сталиндан нажот сураб, Москвага кетди-ку! Тугри қилди.

Аммо уммонсиз фикрларни хаёлидан кечираётган Назирқул мудҳиш хатога йўл қўяётганини асло билмасди. Агар ўз тақдирини тез орада нима бўлишини олдиндан билганда эди, бу уйларни хаёлига ҳам келтирмасди. Аслида, унинг бошида ҳам қора булутлар аллақачон айлана бошлаганди. Қатагон бутун мамлакат сингари Хоразмда ҳам кезиб юриб, ўз дамига шу элнинг асл фарзандларини тортарди. Албатта шуро ходимлари Ф. Хужаевни Москвадаги «Националь» меҳмонхонасида туриб, Сталиннинг ҳузурига кира олмагач қамоққа олингани ва уни бухаринчи партия душманлари гуруҳига аллақачон тиркаб қўйилганидан беҳабар эдилар. Аммо НКВДга эса ҳаммаси аниқ ва равшан. Ким душман-у, ким хуфячи шуни белгилаб олиш унчалик огир юмуш эмас.

Халқлар отасининг содиқ қули НКВД комиссари Ежовнинг одам тегирмонлари тинмай айланар ва истаган шахсни мажақлаб ташлаш қудратига эга эди. НКВДнинг Москвадаги марказий девонидан Ўзбекистонга юборилган жазо отряди енг шимариб ишга киришганди. Жумҳурият ички ишлар халқ комиссари Загвоздин ва унинг ўринбосари Леонов туну-кун қамоққа олиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатларга қўл қўяди. Уларнинг ярамас нигоҳи тушган ҳар қандай ўзбек — жиноятчи, душман хуфячиси ва ашаддий миллатчига айланиб қолиши ҳеч гап эмасди. Шу боис жаллодлар ҳалол ва пок одамларни зиндонга ташлашиб, бирор кимсанинг дами чиқишига йўл қўйишмасди. Жумҳурият Нозирлар Кенгашининг Раиси Москвада ҳибсга олинishi НКВДи ҳаракатини янада тезлаштирди. Номаъқулчиликнинг олдини оладиган ҳеч ким топилмасди. Марказий Қўмитанинг биринчи котиби Акмал Икромов ҳам НКВДининг олдида қўли калталиқ қилиб қоларди. Кўпинча унга ҳамма гапни етказишмасди. Ҳатто қамоққа олиниб, аллақачон қийноқ бошланганидан сўнг ўзининг собиқ ходимлари «халқ душмани»га айланиб қолганлигидан огоҳ бўларди. Аммо ҳеч нимани ўзгартира олмасди. Унинг ҳаракати кишанлаб қўйилганди. Столдаги Сталин билан бевосита боғловчи телефоннинг дафъатан жириглаб қолишидан унинг юраги чўчирди. Яна бирон

кориҳол юз бермасин, дея уззукун қўрқув билан яшарди. Ахир унинг ҳам кунлари саноқли қолганлигини бир неча бор эслатишган. Ғанимлардан тезроқ ҳоли бўлишда НКВДга ҳар томонлама ёрдам бермас экан, юқоридагилардан умидини узиб қўйиши мумкин.

Ҳа, сиртмоқни қўлига олган НКВД унга қулоқ ҳам солмасди. У бамисоли курсида утирган қўғирчоқ раҳбарга айланиб қолганди. Ҳаёт эса ўз йўлида давом этарди. Тугилиш ва ўлиш ёнма-ён. Аксига олиб ноҳақ қамоққа олишлар борган сари зураярди. Фақат Акмал Икромов шу дамда ҳеч нимани ўзгартира олмасди, холос.

II.

...Энди кузи илинган Назирқул ташқаридаги эшикни кимдир устма-уст тепаётганидан чўчиб уйғонди. Одатда агар бирор зарур гап бўлса ёки Тошкентдан раҳбарлар қўнғироқ қилиб қолишсагина уни безовта қилишарди. Ҳар эҳтимолга қарши телефон дастасини ёстиги ёнига қўйиб ётарди. Негадир бу гал бемаҳал безовта қилишаётганидан унинг юрагига гулгула тушди. Наҳотки бирон жойга ўт кетган бўлса, Амударё тошдимидеки ёки уруш бошландимидеки, у ана шу сингари чалкаш хаёллар билан елкасига тўнани ташлаб ташқарига чиқди. Эшикни энди очувди қўл чирогининг ёруғи тун зулматини кесиб унинг юзига тушди. У беҳосият нурдан кўзини яширди.

— Ҳасанов, мана ҳужжат, сизни қамоққа оламиз, — деди унга овози таниш кўринган эркак киши. Аммо унинг кимлигини эслай олмади.

— Нега, бундан Исроилов хабардорми?

— НКВД обкомга бўйсинмайди. Керак бўлса Исроиловни ҳам ҳибсга олишимиз мумкин. Ҳозирча сизни қамаш ҳақида ордер беришди.

— Начора, ҳозир кийиниб чиқай бўлмаса, фақат, илтимос сизлар сал четроқ турсанглар, хотиним нима гаплагини билмай қўя қолгани маъқул.

— Унақа гапни йигиштиринг, ҳибсга олиш билан бирга уйингизда тинтув ҳам ўтказамиз, — дея келганлардан бири уни четта суриб, олдинга юрди.

Н. Ҳасанов эс-хушини йўқотганча НКВД ходимларига йул беришдан бошқа иложи қолмади. Уч киши дадил юриб хонага киришди. Эрининг ким биландир гаплашганидан воқиф булган Сора қўрққанидан қизини бағрига босиб утирарди. Шу дамда унинг рангида ранг қолмаганди. Аёлнинг нигоҳи эрига тушсада, аммо бир оғиз сўз айтолмади. Бамисоли тилдан қолгандек бақрайиб утирарди. НКВД ходимлари зудлик билан ишга киришишди. Бир зумда ҳамма нарсани ағдар-тунтар қилиб ташлашди. Ижроия қўмита раисининг уйидаги буюмларнинг жами давлатники эди. Унда ортиқча маблағ, уст-бош, буюм нима қилсин? Куни ўтса бўлгани. Аммо НКВДдан келганлар унга маълум бўлмаган ниманидир тинмай излашарди. Ғаладондан шахсий қуролини топишгач, уларнинг чеҳраси бир оз ёришгандек булди.

— Уни олиб юришга рухсатим бор... — Н. Ҳасановнинг сўзлари бугзида қолди.

— Яхши биламиз, тўппонча сенга нега керак. Ҳа, ҳа пайт пойлаб ҳужумга ўтишни мақсад қилгансизлар-да!

— Ахборотингиз учун қуролдан фойдаланишни билмайман. Бирор марта ундан шунчаки отиб ҳам кўрмаганман.

— Майли, ҳозирча ҳаммасини инкор этишинг мумкин. Қамоқхонада сени шундай тилга киргизиб қуямизки, ҳаммасини буйнингга оласан.

— Тошкентга қўнғироқ қилишга рухсат берасизларми?

— Мумкин эмас, қани олдимга туш.

— Бизни ҳам олиб кетинглар, — дея Сора эрига ташланди.

— Нар и тур, керак бўлса сенларга ҳам навбат келади, — дея НКВД ходими уни жеркиб, эрининг кўксидан айирди.

Чорасиз қолган Сора эрта тонггача кўз ёши тўқди. Мижжа қоқмаган гўдаги эрталаб ухлаб қолди. 11 ёшли угли онасига тикилганча хаёлга ботган. Ўсмирнинг кузларидаги мунг она қалбини кемирарди. Ўғил кўз унгида отанинг шунчалик хўрланиши ақлга тўғри келмаса керак! Аммо НКВД учун бундай инсоний туйғулар бегона. Тонг

отиши биланоқ у югуриб Н. Исроиловникига борди. Аммо уни уйдан топа олмади. Сунг обкомга борди. У ерда ҳам йўқ. Шундан сунг шаҳар қамоқхонасига югурди. Темир дарвозани жон-жаҳди билан урди. Аммо унинг муштлиари бу ердагиларга сариқ чақалик таъсир кўрсатмади шекилли, туйнук узоқ очилмади. Охири бир қизил тамгали йигит кўриниш бериб, уни болахонадор қилиб сўқди. Ҳатто арзини тинглашга вақт топмади. Агар муштипар аёл ҳозир гинг, деса уни дўппослаб уришга ҳам тайёр турарди. Кейинги куни борганида қамоқхона бошлиқларидан бири бўлса керак унга дўқ уриб:

— Бу ердан тезда йўқол, бўлмаса сени ҳам қамаб қўямиз, болаларинг тирик, ўзинг ҳам ўлмасанг эринг билан ун беш йилдан сунг кўришасан, — деди.

Сора шунда англадики, демак эрининг унга маълум бўлмаган хуфя «айб»лари биссёру, шу боис 15 йил ҳибсда бўлиши керак. Бундай пайтда тақдирга тан бермасдан иложи йўқ. Аммо бағри қон аёл тинч ўтиришни ўзига эп кўрмади. У эртадан кечгача Н. Ҳасановни билганларнинг эшигини қоқади. Н. Исроиловникига бир неча бор борди. Аммо уни учрата олмасди. Хотини обком котиби Тошкентда эканлигини билдириб, ундан нигоҳларини сўзсиз олиб қочарди. Тез орада уни ҳам қамоққа олишгани маълум бўлди-ю, Соранинг бутун умидлари саробга айланди. Энди ҳеч кимдан нажот кутиб бўлмайди. Бамисоли тақдир уни ва икки гўдагини оғир қисматга маҳкум этгандек...

Меҳнат фаҳрийси, жумҳурият аҳамиятига молик нафақачи хоразмлик Маткарим Худойбергановнинг хотирасидан:

— Хоразм вилоят ижроия қўмитасининг раиси Назирқул Ҳасанов ежовчи Васильев томонидан қамоққа олинди. Унинг гарданига «халқ душмани» тамгаси чапланди. Мен уша кезде «Инқилоб қуёши» рўзномасида адабий котиб эдим. 1937 йилнинг сунгги куни мени ҳам қамоққа олиш ҳақида кўрсатма бор эди. Аммо ҳамшаҳрим, тенгдошим вилоят прокурори вазифасини бажараётган Ҳасанбой Худойберганов тонг отарда «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг биринчи бетдаги оқ жойига араб алифбосида «зудлик билан қочинг, 25—30 дақиқадан сунг ҳибсга олина-

сиз», деб ёзиб юборди. Мен муҳарририят ҳовлисида ҳам ишлаб, ҳам яшардим. Ҳасанбойнинг огоҳлантириши билан босмахона ҳовлисидан вилоят матлубот жамиятининг омбори деворига кичик тешик орқали тушиб олдим. Омбор мудири Матёқуб Матчонов ёрдамида уч кун шу ерда яшириниб ётдим. Менинг Урганч ва Хивадаги ҳовлим, қириндош-уруғларим хонадонида, хуллас, жами 68 жойда тинтув утказишиб, мени роса қидиришган. Хиёл ўтмай Тошкентда ишлаётган тоғам Отамурод Ҳасанов уйига келиб олдим.

Кечагидек эсимда Нормат Исроилов — новча ва қотма бўлиб, солдатча бош кийим кийиб юрарди. Назирқул Ҳасанов эса унга қараганда анча тўлиқ, гавдали бўлиб, вазмин сўзлашар, ночорларга тезкорлик билан ёрдам кўрсатарди. Шошма-шошарликни асло ёқтирмасди. Шу билан бирга Назирқул ака ўта талабчан, шўро девонига тасодифий кириб қолган баъзи қогозбоз, буйруқбоз шахсларни аёвсиз танқид қиларди.

1935-1936 йилларда қишлоқда «янги ҳаёт учун кураш» бошланган эди. «Инқилоб қуёши»да чилим чекиш, кўкнори эзиб ичиш, таъмагирилик, тўрачилик, сарсон-саргардончиликка қарши воҳа меҳнаткашларига қарата мурожаат эълон қилинди. Мурожаатни вилоят ижроия қўмитаси маъқўллади. Уша кезде деҳқонларнинг турар жойлари ёмон аҳволда эди. Улар жуда оғир шароитда яшашарди. Туйнуклари паст, хоналар қоронги эди. Бир хонада оила бўлиб, ўртада ўтин, молнинг тапписи, унинг ортида моли, қўйи, паррандаси турарди. Исроилов ва Ҳасановлар халққа уй қуриш учун бош-қош бўлишган. Хоразмда кўпчилик саводли бўлиб, араб алифбосида ёзишарди. Аммо лотин ҳарфига ўтиш билан уларнинг кўпчилиги саводсизлар сафига қушиб қўйилди. Аслида Исроилов ва Ҳасановлар аҳолини саводли бўлишига ҳаракат қилишарди. Шу боис маҳаллий ёшлардан 50-60 нафарини Москва, Ленинград ва бошқа шаҳарларга ўқишга юборишди. Уларнинг орасида турли касб эгалари бор эди.

— Кечагидек эсимда, биз Назирқул аканинг оиласи билан иноқ турардик, — деб хотирлайди. Тошкентдаги Юнусобод даҳасида истиқомат қилувчи Бўстон Қориева, — турмуш ўртоғим — Машариф Қориев Тошкентда ишла-

ган пайтида Н. Ҳасанов билан дуст тутинганини бир неча бор айтганди. Уни қарангки, Хоразмга келишгач, бирга ишлашга тугри келди. Назирқул ака ўзига ўринбосар қилиб Қориевни таклиф қилганида ҳамма бир овоздан унинг фикрига қўшилган. Чунки Қориев асли хоразмлик бўлиб, бу ернинг шароитини яхши биларди. Урганчда ички хизматда узоқ вақт ишлаб, ҳурмат топганини ҳали купчилик унутмаганди. Шу боис улар ҳар доим бирга бўлишиб, ҳар бир муаммони маслаҳатлашиб ҳал этишарди. Акмал Икромов Хоразмга келганда биргалашиб бизнинг уйга келишарди. Мен эса чиройли ош дамлардим. Улар тонггача суҳбат қуришарди. Бамисоли шу дамда улардан бахтлироқ одам йўқдек эди. Купинча уларнинг суҳбатига Нормат Исроилов ҳам қўшиларди. Назирқул аканинг хотини Сорахон билан опа-сингил тутингандек, у киши бир оз каттароқ бўлгани боис менга кўп нарсани ўргатардилар. Ҳар бир юмушда улардан маслаҳат сўрадим.

Афсуски ҳар икки инсон бошига ҳам қора кунлар тушди. Уларни олдинма-кетин қамоққа олишган. Аниқроғи, бир ой утар-ўтмас Н. Ҳасановнинг қисмати у кишининг ўринбосари гарданига ҳам тушди. Қориевни қамоққа олишганда Тошкентда эдик. Дам олишдан сўнг у киши бизни Хоразмга олиб кетмай, углим Илгор билан шу ерда қолдирганди. Шу боис Урганчда юз берган ноҳақликларни қўни-қўшнилардан эшитдим. Назирқул акани қамоққа олишгач, Қориев ўзини қўйгани жой тополмай қолган. Раиснинг беғуноҳлигини исботламоқчи бўлиб, бир неча бор НКВДга ҳам борган. Ўзи ҳам шу куйга тушиб қолишидан асло чўчимаган. Аслида унга буни бир неча бор шама ҳам қилишган ва собиқ раисни асло ҳимоя қилмасликни, у «халқ душмани» эканлигини бот-бот уқтиришган. Аммо Қориев бу тўхматларнинг биронтасига ҳам ишонмаган ва Назирқул аканинг тақдири учун тинмай курашган. Афсуски, қўлидан ҳеч нима келмаслигини у асло билмасди. Назирқул аканинг тақдири аллақачон ҳал бўлганди.

Қориевнинг югуриб-елишига ҳам узоқ вақт эрк бериб қўйишмади. Бўлмагур баҳоналар билан уни ҳам ҳибсга олиш унчалик машаққат тугдирмади. Ўша кезде қамоққа олинганлардан у билан ишлаган шахслар учун бўхтон ун-

дириш русум бўлганди. Бу тухмат НКВД учун етарли бўлиб, қанчадан-қанча гуноҳсизларни чор девор ичига тиқиб қуйишга имкон тугдирарди. Сунг эшитишимча, қамоқхонада уларни кўп марта юзлаштиришган, бир-бирларига тухмат тошларини оттиришга ҳаракат қилишган. Агарда кимки душманликни фош этса озодликни ваъда беришган. Уйлайманки, уларнинг иккови ҳам бир-бирини асло сотишмаган. Ўзгаларга ёмонликни раво кўриш улар учун мутлақо бегона эди. Роса бир йил қийноққа солиб азоблашганидан ҳам хабарим бор. Қориевнинг не куйда зўрлаб ўлдиришганини узоқ йиллар утгач воқиф бўлдим. Менга унинг юрак хуружи боис ўлган деган қалбаки ҳужжат беришганига нима дейсиз? Назирқул акани отишга ҳукм қилинганини биз узоқ вақт билмадик. Ўша кезде уни 15 йилга қамалди, деган овоза ҳам чиқувди. Билмадим, НКВДнинг қайси гапига ишониш керак? Кун сайин огоҳ бўлаётган бўхтонларнинг охири борми ўзи? Уларни ким уйлаб чиқарган?

III.

Абдулазиз Назирқулов ҳикоя қилади:

— 1939 йилнинг охири бўлса керак, отамдан бирон хушxabар эшитиш мақсадида Тошкентга йул олдик. Аммам мен билан борган эди. Жумҳурият НКВДсининг биниси ёнида ўгай онамни ҳам учратиб қолдик. У киши билан кўп вақтдан бери алоқа йўқолганди. Чунки отам қамалиб қолгач бир-биримиздан ҳол-аҳвол сўрашга ҳам имкон топилмасди. Эсимда, онам кўзда ёши билан кўришди. Сўзсиз узоқ вақт туриб қолдик. Уни анча вақтдан бери бизни ҳам бу ерга бошлаб келган кулфат қийнаб келаётгани ва боши урмаган идора қолмаганидан нолиб кетди. Аммо ҳеч қаерда бирор аниқ жавоб ололмади. Охири умидлари ҳаммаси пуч бўлиб, нима қилишини билмай турган экан.

— Сорахон асло азият чекманг, — деган эди ўшанда аммам ўгай онамизни бағрига босиб, — укам мутлақо бегуноҳ! Уни шу куйга солганларнинг илоҳим ер ютсин! У дунё, бу дунё улар кун кўришмасин! Аниқ биламан, укам

туҳмат қурбони бўлди. Ҳа, у ҳалол ва пок инсон. Унинг қалби Зомин булоқларининг сувидек бегубор. Имоним комилки, уни ҳеч қандай қора куч булғай олмайди. Ҳали кўрасиз, бу машъум кунлар унут бўлади. Назиржон албатта қайтиб келади.

— Илойим айтганингиз келсин...

Ўшанда яна бир неча кун шаҳарда тентираб юриб, кўзда ёш, қалбда алам билан хайрлашгандик. Онамиз Фаргонага укам ва синглим олдига қайтиб кетди. Биз эса Зоминга бир ҳолда кириб келдик.

А. Назирқулов ота дардида куйган миллионнинг бири. У пешонасини шунчалик шўр қилган, юрагини ҳовичлаб яшашга мажбур этганларни асло кечира олмасди. Аммо шу орада бошланган уруш унинг бутун фикри-зикрини қамраб олди. Шу боис бутун аламини душмандан олишга бел боғлади. 1942 йилнинг кузида кўнгилли бўлиб фронтга отланди. Курск остонасида, Ленинград учун булган жангда иштирок этди. Бир неча бор яраланди. Қатор жанговар мукофотлар билан 1946 йилда тугилган гушасига қайтиб келди. Аммо бу ердаги вазият эскича қолганди. Отасидан ҳамон дарак йўқ, 1949 йилда онасини қидириб, Қувага боради. Балки, у киши отаси тўтрисида бирон нима билар? Аммо бор умидлари саробга айланди. 1926 йилда тугилган укаси ҳам унинг орқасидан жангга отилиб, 1945 йили қаҳрамонларча ҳалок бўлибди. Яшаш оғирлигидан Сора опа иккинчи бор турмуш қурибди. Икки қиз курган. Синглиси турмушга чиқибди. Ҳаёт эса бир маромда давом этмоқда. Тириклар баҳоли қудрат умр кўришяпти. Аммо отаси ҳозир тирикми? Нега, ундан узоқ дарак йўқ? Наҳотки унинг изларини топиш шунчалик амри маҳол бўлса? Ақли расо инсонни зўрлаб мангуликка бош қўйдириш кимга керак бўлган?

. . .

Аксига олиб Абдулазиз гарданидаги «халқ душмани»нинг ўгли деган мудҳиш тамгадан тез қутила олмади. Йигитни ҳар қадамда таъқиб этишарди. Айримлар буларбулмасга, аниқроғи шахсга сизиниш йилларида қаерлардадир биқиниб ётган шахслар унинг кимлигини бот-бот эсла-

тиб туришарди. Собиқ жангчи отаси ҳеч қачон элига ёмонликни раво кўрмаганини, у ҳам миллионлар каби ноҳақлик қурбони бўлганлигини англатиш ҳуқуқидан маҳрум эди. Чунки ҳали «халқлар отаси» — Сталиннинг зугуми оламни туттанди. НКВДдан сўнг тузилган давлат хавфсизлиги вазирлиги вакиллари билан бу хусусда сўз юритиш яхшиликка олиб келмайди.

Абдулазиз эса ўша кезде мамлакатда қайта бошланган қатагонликни ачиниш билан кузатиб туриши мумкин, холос. Айниқса зиёлини зугумга олиш 1937 йилги қора кунларни эслатарди. У яхши билган ва асарларини севиб ўқийдиган Шухрат, Шукрулло, Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад сингари ўзбек ижодкорларининг «халқ душмани»га чиқарилганидан афсусланади. Аммо иложи қанча, у ҳам тузум «қулига» айланган ва у белгилаган чизиқда қадам ташлашга мажбур.

Чорасиз қолиш — ёт кўргулик! Шу боис бир вақтлар Жиззахдаги муаллимлар тайёрлаш билим юртида ўқиганлиги қўл келди. Албатта, ўқитувчилик қилиш ҳам осон кўчмаслигини англаб турарди. Чунки унинг шўр пешонасини ҳали кўп нарса кутарди. Шундай бўлсада, Ём қишлоғидаги етим қолган гўдакларга бош-қош бўлди. Болалар уйига тарбиячи бўлиб ишга жойлашди. Ўша кезде кўчада қолган ва ота-онасидан турли сабабларга кўра айрилган норасидалар анча эди. Уларнинг бошини силайдиганлар эса бармоқ билан саноқли.

— Аммо бу ишни узоқ давом эттира олмадим, — дея эслайди ўша кунларни А. Назирқулов, — бир куни уйимизга жамоа хўжалигининг раиси от солиб келди. Унинг оғзидан боди кириб, шоди чиқарди. Гўёки мен уни жамоа хўжалигида меҳнат қилаётганлардан маҳрум этибман. Ҳали она сути оғзидан кетмаганларни ишдан ажратиб, давлатта катта зарар келтираётган эмишман. «Сен душман боласисан ва шу йўл билан бизга ёт йўл тутасан!» деб бўлмагур сўзлар билан ҳақорат қила бошлади. Етим болаларнинг бошини силаганим учун миннатдорчилик эди. Бу ҳам етмагандек келиб чиқишимни суриштиришга тушиб кетишди. Туман партия қўмитасига бир неча бор чақиришди. Қишлоқда нима ишлар қилиб юрганимни устма-

уст муҳокама қилишарди. Билмадим, улар мендан нима исташади? Бошқа қишлоққа бориб ўқитувчилик қилишга тўғри келди. Барибир бўлмади. 1952 йили партия аъзолигига номзодликдан ўчиришди.

Самарқанд ўқитувчилар институтини тугаллаган А. Назирқулов хайрли ишини давом эттиришдан бир дақиқа ҳам тинмади. Шу орада унинг дарсларини бир неча бор текширишди. «Халқ душмани»нинг фарзанди болаларга нима деяпти, деган гапни улар кўп бор тилга олишган. Аммо уйлаган ёвуз ниятларига ета олишмади. Назирқул эса ўз тақдири учун курашишдан толмади. Йигит нима бўлса ҳам ҳақлигини исботлашга ҳаракат қиларди. Самарқанд вилоят партия қўмитасига Белград учун жангда партия аъзолигига номзодликка қабул қилингани, бир неча жанговар мукофотлар олганлиги ва Сталиннинг ота учун бола жавобгар эмас, деганини келтириб ариза ёзади. Аммо унинг арз-додига фақат «халқлар отаси» вафотидан сўнггина қулоқ солишди. 1952 йили бўлиб ўтган Самарқанд вилоят партия қўмитасининг бюро мажлисида Ўзбекистонга келган КПСС Марказий Қўмитаси президиумининг аъзоси, СССР Вазирлар Кенгаши Раисининг уринбосари А. Н. Косигин иштирок этди. Шахсан унинг таклифи билан А. Назирқулов уруш пайтидаги номзодлик даври ҳисобга олинган ҳолда ҳақиқий аъзолikka қабул қилинди.

Шахсга сизиниш даврининг ноҳақ қурбони бўлган Назирқул Ҳасановнинг фожиали қисмати билан икки йил шугулландим. Шу вақтда уни билган ва ҳамкор бўлганлар билан кўп бор учрашдим. Ҳар гал ҳаёлимга бу шахснинг мен учун янгилик бўлган инсоний қирраларини очишга муваффақ бўлинарди. Албатта бу юмуш шунчаки олла-осон амалга ошмасди. Хоразмга ишга юборилган Назирқул Ҳасановнинг ҳаёт йули ва меҳнат фаолиятини тиклашга кўп бор ҳаракат қилдим-у, аммо ҳар гал ниятимга тўлиқ етолмасдим. Қўлимдаги тўпланган ҳужжатлар фикрларимни батафсил баён этишга камлик қиларди. Шу орада бир неча бор партия тарихи институтига мурожаат этишга тўғри келди. Қатагон йилларида чоп этилган матбуот нашрлари билан танишиб чиқдим. Жиззахлик кексалар суҳбатини олдим. Чунки Н. Ҳасанов 1924 йилда Жиззах тумани

ни фирқа қумитасининг тарғибот бўлимини бошқарган. Партия қумитасининг котиби — яна бир қатагон қурбони Ориф Олимжонов билан бир неча йил ҳамфикр бўлган. Афсуски орадан шунча вақт ўтганлиги боис ўша йиллар воқеасини тўла тиклашга имкон бўлмади. Самарқандда бўлганимда, яна бир «халқ душмани» — Ўзбекистон давлат радио қумитасига 1937 йилда раислик қилган ва сўнг ноҳақ отилган Анқабойнинг ўгли Ўткин Худойбахтиевнинг уйдан жиззахлик фирқаларнинг биргаликда тушган суратини топдим.

Шундан сўнг бир неча бор Абдулазиз ака билан учрашишга тўғри келди. Унинг оила аъзолари билан танишдим. Уларнинг қайси бири билан сўзлашмай, қатагон йиллари беғуноҳ қурбон бўлган яқинларини қайғу билан эслашарди. Шу кулфатларни ўйлаб топганларни лаънатлашарди. Ўша кездеги тузумнинг шунчалик чирик ва беҳаловат бўлганлигига ҳозир асло ишонгинг келмайди. Халқимизнинг асл фарзандлари «миллатчи», «душман хуфчи»сига чиқарилгани бугунги авлод учун кулгилидир. Зеро, ўша давр ўлчови билан ҳисоблашадиган бўлсак, айни кундаги юртимизнинг истиқлолга юз тутиши учун фидойи шахсларни «миллатчи» дея, яна қатагон қилиш ҳам мумкин. Агар шу ҳол юз берса борми, унда нима бўлади? Ҳаммани ҳибсга олиб, Сибирга сургун қилиш мумкин. Ё алҳазар...

Бундай бедодликка йўл қўйиб бўлмайди! Шундай йўл тутиш учун ҳеч кимга ҳеч қачон ҳуқуқ берилмаслиги керак! Афсуски, ҳозир айримлар ўша йиллардаги Сталиннинг темир интизомини қўмсаб қолишаётгани хушёр торттиради. Улар агар «халқлар отаси» ҳозир тирик бўлганда борми, бундай тентираб қолмасдик ва у ҳамманинг оғзини мумлаб, доимий ҳадикни елкага юклаб қўйиши эҳтимолдан ҳоли эмас, дея ўзларича фикр қилишга эҳтиёж йўқ. Айтинг-айтинг, уларнинг бу ниятлари рўёбга чиқмасин-да! Агар шу ҳол юз берса борми, яна инсон тафаккури узоқ вақт могор босишига тўғри келади. Қатагон даврда кўрилган ҳам моддий, ҳам маънавий зарарнинг аччиқ мевасини бугун татиб турибмиз. Унинг нечоғли аччиқлиги эса бизга яхши маълум.

ЖУДОЛИК

«Шуни хабар қиламизки, Ўзбекистон ССР Прокуратура-расининг раддияси асосида Ўзбекистон ССР Олий суди 1957 йил 31 майда қабул қилган қарорига биноан 1938 йилда қамалган Ҳамдамов Анвар устидан чиқарилган ҳукм бекор қилинади ва у тўла оқланди.

П. Копейко,
жумҳурият прокурорининг уринбосари,
адлия катта маслаҳатчиси».

. . .

«1938 йилда давлатга қарши қилган жиноятлари учун ҳибсга олинган Ҳамдамов Ҳасан устидан қўзғатилган жиний иш назорат сифатида қайта куриб чиқилди. Натижада Самарқанд вилоят прокуратураси раддиясига асосан вилоят судининг ҳайъати Ҳамдамов Ҳасанни айбсиз, деб топди.

Қ. Аҳмаджонов,
Самарқанд вилоят прокурорининг уринбосари,
адлия маслаҳатчиси».

. . .

«Ҳамдамов Абдуллага нисбатан қўлланилган Ўзбекистон ССР жиноят кодексининг 66-модда 1-қисм асосида олий жазо — отишга ҳукм этувчи жиний иш вилоят прокурорининг раддияси билан 1962 йил 26 ноябрида Самарқанд вилоят судининг ҳайъати томонидан куриб чиқилди.

Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссариати қошидаги учликнинг 1937 йил 19 октябрдаги қарори бекор қилинади ва ишда жиноят аломатлари йўқлиги сабабли у ҳаракатдан тўхтатилади.

Ш. Баҳромов,
Самарқанд вилоят суди раиси
вазифасини бажарувчи».

...Жиззахликлар 1916 йилги қўзғолонни бот-бот эслаб туришади. Унинг қонли излари ҳамон юраклардаги дард ва аламни тарк этмаган. Ўшандаги халқ ҳаракати бутун Туркистонни, қолаверса Петербургни ларзага солганди. «Овом сартларнинг» бебошлигидан газабга келган оқ подшо мазлум халқни ер билан битта қилишга жазм этди. Зеро, ёвуз ниятларининг бир қисмигина амалга ошди. Истибодга қарши бош кўтарганлар отишга ҳозирланади. Аммо кимнингдир муруввати билан инсон боласи яшаши мумкин бўлмаган жойларга ҳайдалди. Шаҳар ер билан яксон қилинди. Қўзғолонда фаол иштирок этганларга нисбатан эса қаттиқ жазолар қўлланилди.

Бирмунча саводхон бўлган уезд ҳокимининг тилмочи Мирзаҳамдамни қўзғолончилар оломони тошбўрон қилиб ўлдирган. Хуш, унинг уғиллари Анвар, Ҳасан ва Абдулланнинг қотили ким? Наҳотки, уларга қарши бебош оломон бош кўтариб чиққан бўлса?! Бугун ана шу саволларга жавоб излаймиз-у, аммо бирор маънили, кўнгилга таскин берадиган гап айта олмаймиз. Улар янги ҳаёт учун курашиб, шу йўлда ҳалок бўлишди. Ўша 30-йилларнинг охирида Ҳамдамовларнинг номини тилга олишга, ночорликда қолган уларнинг оиласига бир бурда нон узатишга чўчишарди.

. . .

Отадан эрта маҳрум бўлган Анвар ва унинг укалари инқилоб туфайли ўз йўлларини ўзлари танлашди. Дастлаб Анвар Самарқанддаги дўстлари Ёрдамида у ерга бориб, ҳаётий ўзгаришларда фаол қатнашди. Дадил ҳаракати, тиришқоқлиги билан ЧК (фавқулодда комиссия)да ишлади. Янги тузум душманларига қарши кураш олиб борди. Тез орада укалари Ҳасан ва Абдуллани ҳам ёнига чақириб, уларга билим ва тажриба эгаллашларида кўмаклашди. Кўп ўтмай уларнинг сафига яна бир иниси — Маҳмуд қўшилди. Ака-укалар Жиззах музофотида босмачиларга қарши курашларда ўзларини кўрсатишди.

Кейинчалик А. Ҳамдамов Янгикўрғон милициясида ишлади. Сўнг уни Фарғона водийсига ишга юборишди. 1936 йилда у оиласи билан Тошкентга кўчиб келиб, шаҳар обо-

дончилик бўлимида хизмат қила бошлайди. Ҳ. Ҳамдамовнинг ҳаёт йўли ҳам акасиникидан қолишмайди. У ҳам оз вақт бўлсада милицияда хизмат қилган. Сунг таъминот масалалари билан шуғулланади. 1926 йилда ВКП (б) сафига утади. Аммо 1932 йилда туҳмат туфайли партиядан учиривади ва бир йил бекордан-бекорга қамоқда ўтириб келди.

Абдулланинг тақдири бўлакча, у ака ва укалари орасида энг саводли ҳамда билимдони бўлган. Шу боис дастлаб меҳнат фаолиятини ўқитувчиликдан бошлайди. Сунг уни ҳамқишлоқлари янги тузилган жамоа хўжалигига раис этиб сайлашади. Худди шу ишонч ҳам унинг бошига кўп гавголارни солади. Дастлаб 1930 йилда жамоа фаолларини тўплаб «зиёфат қилгани» ва «бу билан халқ мулкани талон-торож қилгани учун» ноҳақ 2 йилга озодликдан маҳрум этилади. Ҳақиқат қарор топиб, у озодликка чиққач, яна жамоа хўжалиги раисининг муовини бўлиб ишлайди. Уни қарангки, туҳмат билан қамалиб, ночор қолган одамнинг оиласига бир бог беда бергани учун яна ҳибсга олинади. Энди эса «халқ душмани»га хайрихоҳлик курсатди, дея куракда турмайдиган айблар қўйишади. Унинг кўчада қолган икки ўглини ўша пайтда Тошкентдаги гишт заводида ишлаётган укаси Маҳмуд Ҳамдамов ўз қарамоғига олади-ю, у ҳам балага қолади.

Ҳамдамовлар хонадонининг кенжаси Сарвар ўша қатагон йилларида билмадик, кимнингдир маслаҳати билан бир ақлли иш тутган. У хизмат юзасидан бошқа шаҳарларга кўп қатнаб туриши лозим эди. Ўша қама-қама йилларида у хизмат сафари билан Кавказ орти шаҳарларига боради-ю, бир оз муддатта ушланиб қолади. Бизнингча, унинг ёмон кўзлардан нарироқ юргани ҳам омон қолдирган бўлса, ажаб эмас. Зеро, чор амалдорининг ўгли бўлган икки акаси отилган, яна бири 10 йилга қамалиб, Маҳмуд ҳам ҳибсга олинган бир пайтда Сарварни ҳеч ҳам очиқда қолдирмасди. Уни ҳибсга олиш учун НКВДнинг баҳоналари кўп эди...

. . .

Ҳ. Ҳамдамов иккинчи бор қамалганда унинг катта ўгли Арслон 8 ёшда эди. У отасини йўлда, ишга кетаётганда

ҳибсга олишганини эшитади. Шунда у нимагадир уйдаги ишхона ҳужжатларини эҳтиёт қилиб туришни илтимос қилади. Балки, бу ҳужжатлар бирор зарур, давлат аҳамиятига молик бўлгандир, деб уйларсиз. Бугунги кун назарида унинг қора галадонида сақланган қогозлар унчалик муҳим ҳам эмас. Буни қарангки, Ҳасан Ҳамдамовнинг илтимоси айна дақиқада ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ.

Уларни кўздан кечирамиз. Саргайиб кетган ҳужжатларда Ҳ. Ҳамдамов тўғрисида бир оз бўлсада тасаввур қолдириш имкони пайдо бўлади. У қатагон бошланган йилларда Фориш, Жиззах, Зомин ва бошқа бир қатор ноҳияларда озиқ-овқат таъминоти билан шугулланган. Айниқса Форишнинг узоқ яйловларига туз етказиб бериш учун жон куйдирган. Чунки туз чўпонлар учун сув билан ҳаводек зарурлигини биларди. Шу боис бу вазифани сидқидилдан бажарган. Сақланиб қолган ҳужжатларда берилган маҳсулотлар тўғрисида анча маълумотлар бор.

Аксига олиб уни қамоққа олишгандан сўнг бу ҳужжатлар асқотмади. Ундан ўзи билмаган ва ҳатто эшитмаган жиноятлари хусусида гап суриштиришади. Уни босмачидан олиб, босмачига чиқаришди. Отасининг оқ подшо хизматида бўлганлиги ҳам кўп бор эланди. Ёнидаги исми ёзилган қурол НКВДга дастак бўлди.

— Отамнинг узоқларга олиб кетишларини эшитиб қолдик, — дейди меҳнат фахрийси Арслон Ҳасанов. — Онам мени етаклаб Жиззах қамоқхонасига олиб борди. Бу ерга онамнинг иккинчи бор келиши эди. 1932 йили отамни бўлмагур айблар билан қамашиб, бир йил ўтгач қўйиб юборишганди. Аммо бу гал уларда озод этиш нияти йўқ эди. Уни бағримиздан юлиб, узоқ юртларга олиб кетишлари аниқ бўлиб қолганди. Юрак бағримиз қон ҳолда отамни кўриб қолиш учун қамоқхонага борсак, у каби барча шўр пешоналарни ҳаммомга туширишаётган экан. Темир панжаранинг ортидан отамга кўзим тушиши билан у имлаб бизни ҳаммом томонга ўтишимизни англатди. Онам билан у ерга бордик. Отамнинг ранги синиққан, кайфияти йўқ эди. Қуриқчи гаплаштиргани қўймади. Унга сўзсиз термулиб турардик. Негадир отам ҳаммомга тушмади. Шундан сўнг ҳамма маҳбусларни сафга турғизишиб,

шаҳар кучалари буйлаб темир йул станцияси томон бошлаб кетишди. Ҳибсдагиларнинг қариндош-уруғлари қий-чув қилишиб, уларнинг орқасидан эргашишди. Қуриқлаб бораётган солдатлар яқинлаштирмасди. Шу ҳолда уларни қизил вагонларга чиқишга мажбур этишди. Тўйчи қори деган киши вагоннинг темир панжараси ортидан жиззахликларга қарата мурожаат қилди. Унинг бизга ярим-ёрти эшитилган сўзлари шу бўлдики, «бизда гуноҳ йўқ, ҳеч қандай айбимиз йўқ. Бизни ноҳақ қамашаяпти, биз албатта қутилиб келамиз».

Ушанда отам устидан чиқарилган ҳукми уқиб эшиттиришмаганди. Шунингдек, қамоқдаги амакимиз тақдири ҳам номаълум эди. Эшитган узун-қисқа гап-сўзлардан шу маълум бўлдики, уларга 10 йил муддат беришган, аммо бу қайси айблари учун буни ҳеч ким айта олмасди. Отамизни Тошкентга олиб боришгач ҳаммаси аён бўлади, деб уйлагандик. Аммо ундай бўлиб чиқмади. Имоним комилки, отам билан бирга кетганлар Тошкентдан нарига ўтишмаган. Ҳаммасини бирдек гумдон қилишган. Чунки, ўша кезде кўзим тушган бахти қароларнинг биронтаси қайтиб келишмади.

Отамнинг «халқ душмани» бўлиб отилиб кетиши ҳар биримизнинг қалбимизни уртарди. Оиламиз бамисоли ари уяси бўлиб қолганди. Тиқ этса, эшикка қараймиз. Юрагимиз ҳар нарсадан хавфсирайди. Ким нима деркин, дея унинг оғзига термуламиз. Мени отам учун мактабдан ҳайдашди. Буни қарангки, 1943 йили оғир жанглар бораётган бир дамда ҳарбий хизматдан қолдириб юборишди.

— Отамнинг ҳибсга олинишини эслай олмайман — дейди Ҳ. Ҳамдамовнинг кичик ўгли Мели Ҳасанов. — Аммо бир нарса — у кишининг 1933 йилда оқланиб келгач, ҳақиқат рўёбга чиққани ва укамнинг исмини «Ҳақиқат» деб қўйишгани ҳақида кўп эшитганман. Афсуски, унинг умри қисқа экан, ёшлигида ўлиб кетди.

Уруш йилларида ва ундан сўнг отам ҳақида сўз очишга чўчирдик. Онам бу ҳақда гаплашишимизни асло ёқтирмасди. Бировга беҳуда гап айтиб, яна балога қолишимиздан чўчирди. Тақдирга тан бериб, агар отамиз тирик бўлса, ўзи бир кун албатта кириб келишига умид қилардик.

Аммо орзуйимиз рўёбга чиқмади. Қанча кутмайлик ундан дарак йўқ. Афсуски, бизда отамнинг бирон сурати ҳам сақланиб қолмаган. У кишининг кимлиги, нима ишлар қилганлиги кўп йиллар биз учун номаълум бўлиб келди. Онам эса уларни бизга ошкор қилишга юраклари бетламасди.

Отамнинг тақдири билан қизиқиш 1956 йилда, яъни партиянинг XX съезидан сўнг бошланди. Ёзмаган жойимиз қолмади. Мен ва Муяссар опам кўп жойларга мурожаат этдик. Аммо улардан бирор уринли жавоб ололмадик. Барча ҳаракатимиз қумга қуйилган сувга ухшаб кетарди. Ниҳоят 60-йилларнинг бошида уйимизга бизга яхши таниш бўлган ва қишлоғимизга тез-тез келиб турадиган милиционер Руздат Йўлдошев бир одамни эргаштириб келди. У киши ёзган хатларимиз бўйича текшириш олиб бораётганини айтди. Нотаниш шахс бир неча кун бўлиб, керакли гувоҳлар билан учрашиб кетди. Яна бир йил ўтгач, опам Муяссар Ҳасанова номига Самарқанд вилоят судидан қогоз келди. Унда отамнинг оқланганлиги хусусида сўз борарди. Бор гап шу. Хайрият оиламизга яқин бўлган хонадонларнинг бирида сақланаётган ўша даврнинг одамлари тушган суратда отам ҳам тасвирланган экан. Уни қайта ишлаттириб уйимиз турига қўйдик. Ҳозирча отамиздан қолган ягона хотира бор-йўғи шу!

Акам онамдан яшириб ҳуқуқшунослик институтига кирган эди. Аммо учинчи курсга ўтгач, бу сир фош бўлди. Онам: «ўқишни ташлаб келасан», деб оёқ тираб олдилар, ноилож ўқишни қўйишга мажбур бўлди. Менинг ҳам Тошкент дорилфунунига киришим қизиқ бўлган. Аслида, шундай улуғ даргоҳда ўқишга умид ҳам йўқ эди. Етим ўсганмиз, яна онам ҳар бор нарсадан чўчийди. Хуллас, қўлимдаги болалар уйида тарбияланган деган ҳужжат билан таваккал қилиб Тошкентга йўл олдим. Уни қарангки, мактабни кумуш медаль билан тугаллаганим боис, ортиқча гап-сўз қилишмасдан 1950 йилда дорилфунунга қабул қилишди. Албатта ушанда отамиз ҳақида бир оғиз ҳам гап бўлгани йўқ. Жуда оғир пайт эди. 37-йилга алоқаси борлар яна қамоққа олинаётган эди. Юрагим кўп вақт пўкиллаб юрди.

— 7-8 яшар бўлсамда, ўша машъум тунни кўз олдим-

дан кетказа олмайман, — дея кўзига ёш олади Тошкент жисмоний тарбия институти спорт тиббиёти кафедрасининг мудир, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, тиббиёт фанлари доктори, профессор Озода Рихсиева. — Султон акам, отам ва мен бир хонада ухлаётгандик. Алламаҳалда эшик қаттиқ тақиллаб қолди. Отам елкасига туни ташлаб ташқарига чиқди-ю, зум ўтмай икки милиционер билан қайтиб келди. Чироқни ёққанича, улар лом-мим демай уйни тинтув қилишга тушишди. Келганларнинг бири қозоқ, бири татар йигити эди. Улар гўё муҳим бир нарсани излашарди. Отам буни бир чеккада тик туриб кузатарди. Акам ва мен бўлаётган воқеалардан ўзимизга келмай, отамга термулардик. У биздан нигоҳини олиб қочарди. НКВД ходимлари излаган нарсаларни топа олишмагач: «Яна бошқа уй борми», деб суриштиришди. Отам уларни онам ва синглим ётган хонага бошлади. Улар ҳам безовта бўлишган эди. Онамнинг юзини кўриб қўрқиб кетдим. У тахтадек қотиб қолганди. Фақат отам ўзини йўқотмасди. Бу ерда ҳам ўша ҳол такрорланди. Роса ағдар-тўнтар қилишди-ю, аммо ҳеч нима топишолмади.

— Қани бўлинг, биз билан борасиз, — деди татар йигити. Мен уларнинг гапини яхши англаб турардим. Шунда отам бошимизни силаб, юзимиздан ўпди-да, мағрур турганча:

— Асло хавотир олманглар, ана кўрасизлар, тезда қайтиб келаман, — деганча уларнинг олдига тушиб кетди.

Афсуски Анвар Ҳамдамов ўз сўзининг устидан чиқмади. Оиласи эса бедодликдан қон қақшаб қолди. Ҳали вояга етмаган ўғил-қизлари нима бўлаётганини тушунолмай боши берк кўчага кириб қолишганди гўё. Кўп ўтмай онасини НКВДга тез-тез чақирадиган бўлишди. У ҳар сафар кун бўйи суроқларга жавоб бериб, қовоқлари шишиб қайтиб келарди. Аммо фарзандларига нима ҳол юз берди, ким билан гаплашди, бу ҳақда асло оғиз очмасди. Болалар богчасидаги иши ҳам кўзига кўринмасди. Ўзидан ўтганини фақат ўзи биларди, холос. Ички хизмат ходимлари эса уни қийнашиб, эри хусусида зарур маълумот бериш ва унинг душманлик кирдикорларини очиб ташлашни қатъий талаб қилишарди. Унинг фирқа аъзоси

эканлигини ҳар гал юзига солишарди. Агар чин «ҳақиқатни» гапирмаса ВКП (б) дан чиқаришиб, қамаб қўйишни рукач қилишади. Зеро, шу ҳол юз берса, болаларининг аҳволи нима кечади? Уни ташвишга солгани ҳам шу. Эридан эса умиди йўқ. Уни аллақачон «халқ душмани»га чиқариб қўйишганди. Укаларининг ҳибсга олингани юрагини вайрон қилди. Отасининг бир вақтда оқ подшо хизматида бўлгани ҳам унга «отилган бир ўқ» эди. У айблардан қочиб қутилишнинг иложи йўқлигини англагач, сўнгги илнжи — оиласининг дахлсизлигини таъминлашга эришди. Унинг учун оғир бўлган эҳтиёт чорасини ишга солишга мажбур бўлди.

— Мен хотиним билан аллақачон ажрашганман, — деб туриб олди навбатдаги сўроқларнинг бирида, — шу боис оиламни тинч қўйишингизни сўрайман. Ҳаммаси учун ўзим жавоб беришга тайёрман.

Бу кургилик Шарофатнинг бошига тўқмоқ бўлиб тушганди. Аммо уни инкор этишнинг иложи йўқ. Эсида, бир мунча вақт муқаддам эри замон нотинч эканлиги, агар унга бир гап бўлса, орамиз аллақачон узилган дегин, дея тайинлаганди. Шунда Шарофат буни эрининг одатдаги ҳазилига, агар айби бўлмаса ҳеч нимадан қўрқмасликни айтганди. Аммо воқеалар шунчалик тез ривожланардики, бу сўзларнинг тагига етишга ҳам улгуриб бўлмасди.

— Кунлардан бир кун Офтоб бувим билан отамни кургани бордик, — дейди Озода Анваровна, — онам бормадилар. Чунки агар у киши борса, яна бирор кориҳол юз беришидан чўчирдик. Тошкент қамоқхонасида бўлган отам узоқ юртларга жўнаши олдида онаси билан учрашишга бир амаллаб рухсат олган экан. Уни кўриб йиглаб юбордим. Назаримда отам анча узини олдириб қўйганди. Ҳозир яхши эслай олмайман, аммо ўша кезде отам бизни қандайдир ҳассага таяниб кутиб олганди. Суҳбатимиз узоқ давом этмади. Ҳамма вақт қаршимизда соқчи бақрайиб турди. Сўзсиз ҳаммамиз йиглаб кўришдик. Бувим додлаб дадамни бағрига босди. У киши бўлса мени кўтариб, юзларимдан чўл-чўл ўпди. Хуллас, бу учрашув мен учун бир умр унутилмас бўлиб қолган. Зеро, бу отамни сўнгги бор тирик кўриш азоби эди.

А. Ҳамдамов оиласини унинг қанча йилга қамалгани ва қаерга жунатилганидан воқиф қилишмади. Буни яқинлари ҳар замонда олиб боришаётган озиқ-овқатнинг олинмай қўйилганидан англаб олишди. Энди тақдирга тан беришга, нима бўлса ҳам кутишга тугри келди. Шу орада уруш бошланиб, Султонни ҳарбий хизматга олишади, аммо у жангдан тирик қайтмади.

Йиллар сувдек оқиб ўтса-да, из қолдирмасди. Ҳамма урушдан хуш хабар кутса, Ҳамдамовлар хонадонидагилар оталарининг тирик қайтиб келишига кўз тикишади. 1944 йили олинган икки энлик қоғоз уларнинг умидларини пучга чиқарди. Фрондан олинган «қора хат»ларга қараганда буниси огирроқ эди. Анвар Ҳамдамов жангда эмас, Қораганда шахрининг қурилишларидан бирида юрак касали билан вафот этгани маълум қилинганди.

Урушдан сўнг ҳаёт бир маромга тушса-да, шахсга сигиниш қурбонларининг тақдири узоқ вақт муаллақ қолиб кетди. Мамлакатни урушдан олиб чиққан Сталин Галаба нашидасини суриб, ҳеч кимга огиз очгани йўл бермасди. Аксига олиб «халқлар доҳийси» шахсга сигиниш даврининг қурбонлари урушда берилган талафотлардан асло кам эмаслигини тан олгиси келмасди. Бу борада огиз очганлар Сталин ва унинг атрофидаги манқуртларнинг қаҳрига дучор бўлишарди. Яна қатагон бошқатдан бошлангани кутилмаган фожиа бўлди. Ҳаёт эса кўримсиз дардларни гарданига юклаганча давом этарди. Шу орада А. Ҳамдамовнинг фарзандлари ўз йўлларини топишга ҳаракат қилишади. Пухта билим олишга интилган Озода тиббиёт институтига кириб ўқийди. Спорт билан мунтазам шугулланади. 1951 йилда у теннис бўйича Ўзбекистон чемпиони бўлади.

. . .

1957 йилда Тошкент кон техникумининг талабаси А. Ҳамдамовнинг уртанча қизи Хурсанд ишлаб чиқариш амалиётини Қораганда шахрида ўтказишга жазм қилади. Қиз боланинг узоқ юртларга боришига онаси дастлаб рози бўлмасда, унинг нияти бошқа ёқда эканлигини англаб оқ йўл тилайди. Отасини жуда кам кўрган, ҳатто ҳаёлан унинг чехрасини тасвирлаш қудратига эга бўлмаган ёш

қалб унинг сунгги дақиқалари утган жойларни аниқлаш, излари тушган тупроқни кўзга суртишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. У кўп изланишлардан сунг отаси Қорағанда шаҳридан 3 соатлик йўл булган Долинка қишлоғидаги қурилишда ишлаганини билиб олади. У бир амаллаб етиб олгач, собиқ маҳбуслар ҳақида суриштира бошлайди. Шунча йиллардан сунг булса ҳам Анвар Ҳамдамовни яхши билганлар топилади. Ҳатто бирга қамоқда утирганлар ҳам чиқади. Ўша ерда Хурсандга қидириб борган одамнинг суратини кўрсатишади. Аммо нусха кўчириб беришмайди. Афсуски, у ҳам отасининг қабри қаердалигини ва қай ҳолда вафот этганлигини аниқ баён этиш қудратига эга булолмайди. Шундай ҳолда Хурсанд ота изларини яна йўқотади. Аммо имони бир нарсага комилки, шу заминда отаси яшаган. На чора тақдир шу экан, у қаергадир кафансиз кумилган. Минг афсуски, ўша кезде марҳумларнинг ҳурматини жойига қўйиб, дафн этишмасди. Ўлдими, демак уни обориб ерга тиқиш керак. Бу қоидага айланиб қолганди. Нобуд булганларнинг оиласига юборилаётган ҳужжатларда эса турли хил сабаблар кўрсатиларди. Ким текшириб утирибди?

— Отам ҳақида кўп вақт маълумот ололмай юрдим, — дейди Озода Анваровна, — ниҳоят ёза-ёзлардан сунг 1957 йилда унинг тўла оқланганлиги тўғрисида Ўзбекистон Прокуратурасидан хат олдик. Аммо бу куйган юракларимизга таскин бера олмади. 1962 йилда фирқага ўтиш чоғида ижтимоий келиб чиқишим ва отамнинг «халқ душмани» бўлиб қамалиб кетгани ҳамда унинг ўлиmidан сунг оқланганлигини очиқ ёздим. Энди қўрқадиган жойи қолмаганди. Зеро, тержимаи ҳолимдаги бу ҳақиқатни яширишни виждоним қабул қилмасди. Шундан сунг илк бор отамнинг исмини ҳужжатимга киритдим. Бунинг учун ҳозир фахрланаман. Шундай инсоннинг қизи бўлиш мен учун бахт. Қисқа булсада отамиз берган сабоқ биз учун бир умрга етарли. Яна бир нарса — отамиз билан бирга ишлаган ташкилотнинг бош ҳисобчиси, қамоқдан эсон-омон қайтиб келиб, яна илгариги юмушини давом эттирганини билдик. Онам бориб, худди шу кишининг қўлидан отамга тегишли булган икки ойлик маошни олди. У киши қамоқдаги азоб-

уқубатлар тўғрисида кўп сўзлаб берган шекилли, онамиз бундан қаттиқ таъсирланиб, тез орада бандаликни бажо келтирдилар...

. . .

1905 йилда тугилган, 20-йилларда Жиззах ноҳия халқ маориф бўлимининг мудирини бўлиб ишлаган Соат Мансуров шундай ҳикоя қилганди:

— Ҳасан Ҳамдамовнинг ёши мендан улугроқ эди. Биз бир қишлоқда яшардик. Шунинг учун ҳам Ҳасан акани болалигимдан яхши биламан. Кейинчалик у киши билан бирга ишлашга тўғри келди. 1928 йили Жиззах ноҳия ижроия қўмитасига маъмурий бўлимида ишладим. Шу йиллари Ҳасан акам ижроия қўмита қошида тузилган босмачиларга қарши курашувчи отрядга бошчилик қиларди. Бу отрядга маҳаллий йигитлардан Наим Мирсаидов, Рустам ака, Саиднасим ака каби фаоллар киришди. Отряд Жиззах, Равот, Фориш туманлари аҳолисининг осойишталигини сақлашда катта хизмат қилди. Ҳ. Ҳамдамов шу йилларда Ҳайдарбек Абдуҷабборов, Мирбайзо Миразимов каби инқилоб фарзандлари билан бир сафда туриб, душманларга қарши курашди.

Мен Ҳасан ака фаолиятида бирон аксилинқилобий ҳаракатни ҳеч қачон сезмаганман. Доимо халқ орасида бўларди, беҳуда қон тўкмасликка даъват этарди. Ҳасан ака янгилик ҳимоячиси эди.

Айниқса у киши ёшларнинг ўқишига катта эътибор билан қарарди. Қишлоғимизда камбағал оиланинг фарзанди Холиқ Ҳамдамовни ўз тарбиясига олди. Ўқитди. Кейинчалик Х. Ҳамдамов тарих фанлари номзоди бўлиб етишди. Олий ўқув юрларида дарс бериб келди. Холиқжоннинг асли исми-шарифи Худойбердиев бўлган. Лекин уни тўғри йўлга бошқарган Ҳасан акани ҳурмат қилиб, Ҳамдамов деб ёздирган. Ўша алғов-далғов йилларида Холиқжон ҳам бир неча бор «Нега Ҳамдамов бўлгансан», деган сўроққа жавоб берган. Холиқжон уз фикрида қатъий турди.

Ҳасан аканинг қамалганини эшитиб, кўп афсусландим. Наҳотки, юқоридагилар яхши билан ёмонни синчковлик билан ажратишмаса?! Қисқаси, у пайтлар ҳул-қуруқ

баробар ёнди. Мана ошкоралик даври бошланди. Ҳақиқат тикланмоқда.

1902 йилда тугилган Маҳмуд Сиддиқов хотирасидан:

— Ажаб замонлар эди. Абдулла Ҳамдамов Калинин номли колхознинг раиси, мен — омбор мудури. 1930 йилда раисимиз ўғил кўрди. Чақалоқни муборакбод этгани бир гуруҳ фаолар бир сават узум олиб А. Ҳамдамовнинг уйига бордик. Кичикроқ булса ҳам зиёфат бўлди. Утиришдик, сўнг уй-уйимизга тарқалдик. Бу воқеани кимдир алақачон юқорига етказибди. Мени дарҳол қамашди. Икки йил беришди. Муддатни утаб уйга қайтсам А. Ҳамдамовни ҳам ҳибсга олишибди. Афсусландим. Абдулла анча саводли, ишчан (асли ўқитувчидан чиққан) йигит эди. Жувонмарг булиб кетди. Наҳотки, инсоннинг умри ўша даврларда шунчалик беқадр бўлса?! Мана, энди Абдулла Ҳамдамовга ўхшаган инсонларнинг жазоланиши ноҳақ бўлганлигини тан олинмоқда. Аслида бу савоб ишни алақачон бошлаш керак эди.

Кекса матбуот ходими, марҳум Юсуф Йулдошев ўша йилларни шундай хотирлаганди:

— Кечагидек эсимда: 1926-1927 йиллар эди. Ана шундай серташвиш масъулиятли даврда Жиззах ноҳияси ёшлар қўмитасининг биринчи котиби бўлиб қадрдон дўстим, сергайрат, оловқалб Маҳмуд Ҳамдамов ишлар эди.

Мен шу кезде Наримонов номли етти йиллик мактабда директор ва ўқитувчи бўлиб ишлардим. Айни пайтда ноҳия ёшлар қўмитасининг бюро аъзоси ҳам эдим. Маҳмуд шу оловли йилларда хотин-қизлар озодлиги, саводсизлик ва чаласаводликни тугатиш маракаларида фаол қатнашиб келарди. Шундан кейин М. Ҳамдамов Наманган ноҳиясида ташкил этилган МТСига директор этиб тайинланди. Шу йилларда мен ҳам Наманган ноҳия ёшлар қўмитасининг иккинчи котиби бўлиб ишлардим. М. Ҳамдамов қишлоқ хўжалигини механизациялаш, айниқса пахтадан мул ҳосил етиштиришда катта ишлар олиб борди.

1937-38 йилларда мен «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») рўзномасида ишлаб юрган вақтимда дўстим М. Ҳамдамов ҳам Тошкентда раҳбарлик лавозимларида меҳнат қиларди.

Самарқанд вилоят суди томонидан берилган ҳужжатда шу нарса маълум эдики, Ҳасан ва Абдулла Ҳамдамовлар 1962 йилда тўла оқланган. Мени худди ана шу кўп йиллардан кейин оқлов жараёни қандай кечгани қизиқтириб қолди. Хўш, нега Ҳамдамовларни вилоят суди беғуноҳ деб топди! Бунга нима асос этиб олинди? Изланишлар давомида шу нарсага амин бўлган эдимки, одатда шахсга сизиниш йилларининг қурбонлари юқори ҳарбий суд органлари томонидан берилган ҳужжатларда уларнинг нотўғри қамалгани тан олинади. Шу фикрда Самарқанд вилоят судига мурожаат қилдик. Суд раиси бу масалани урганиш учун архив материалларини кўриш лозимлигини айтиб, ҳайъат котибига ёрдамлашишни тайинлади. Кўп ўтмай шу нарса маълум бўлдики, 1962 йилда кўрилган суд ҳужжатлари 1968 йилдаёқ вилоят давлат архивига ўтказилган эди.

Самарқанд вилоят судининг 1962 йил 26 ноябрь куни бўлиб ўтган ҳайъати мажлисида унинг 6 аъзоси ва прокуратура вакиллари иштирок этишган. Шу куни 20 жиноий, шундан 3 махсус ва 10 фуқаролик ишлари кўриб чиқилган. Рост дастлаб қўлимга архив материаллари текканида хурсанд бўлган эдим. Чунки қатагон йилларининг қурбонларига оид ҳужжатлар осонликча насиб этмасди. Саргайиб кетган қогозлар орасида Ҳасан ва Абдулла Ҳамдамовни оқлаш хусусида прокурор раддияси ва суд ҳайъати мажлиси қабул қилган қарор бўлиши лозим. Бу эса Ҳамдамовлар хусусида у-бу нарса билиб олишга имкон берарди. Афсуски, бутун умидларим қўлимдаги ҳужжатлар тўпламини 3 бор кўриб чиқсамда пуч бўлиб чиқди. Керакли ҳужжатларни тополмай гаранг бўлардим. Худди атайлаб қилингандек ҳайъатда кўрилган махсус ишларга алоқаси бўлган ҳужжатлар йўқ эди. Ҳайъат мажлисининг қайдида шу масала кўрилгани ва бу борада прокурор раддияси эшитилгани ҳамда вилоят судининг аъзоси Е. И. Черневанинг маърузаси тингланиб, ака-ука Ҳамдамовлар тўла оқлангани кўрсатилган эди. Ҳар уч иш кўрилгани қайд этилган сатрлар ёнига «махсус» деб белги қўйилгани эътиборимни тортди. Прокурор раддияси ва ҳайъат қарори эса негадир сақланмаган.

• • •

...Арслон Ҳамдамовнинг жумҳурият миллий ҳавфсизлик бошқармасидан ўз хатига олган жавоби улар учун шунча йил қоронги бўлиб келган ота тақдирига бироз булса-да аниқлик киритди. Бошқарманинг бўлим бошлиғи В. Мельниченко имзо куйган жавобдан шундай дейилади: «Ҳамдамов Ҳасан 1890 йилда тугилган, подшо амалдори оиласидан, 1926 йилдан 1932 йилгача ВКП(б) аъзоси (партиядан учирилгани хусусида маълумот йўқ), ҳибсга олинганига қадар Фориш район матлубот жамиятида таъминотчи бўлиб ишлаб, Жиззах шаҳридаги Лекин кучаси, 55-уйда турган, 1938 йил 19 январда қамоққа олинган. Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссариати ҳузуридаги «учлик» қарорига биноан Ўзбекистон ССР жиноят кодексининг 66-модда 1-қисми билан аксилинқилобий ҳамда миллатчилик тарғиботи учун 1938 йил 9 февралда олий жазо — отишга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 7 мартда ижро этилган. Ҳукм ижро этилган ва марҳум кўмилган жой номаълум. Самарқанд вилоят суди томонидан у 1962 йил 26 ноябрда тўла оқланган. Бахтга қарши, унинг ички ишлар органларида ишлаганини тасдиқловчи материаллар йўқ. Қамоққа олиш пайтида мол-мулки, бойлиги, фотосурати ёки ҳужжатлари мусодара қилинмаган.

Унинг вафоти хусусидаги гувоҳнома Жиззах шаҳар ЗАГС бўлимидан олинади. Бу ҳақда тегишли кўрсатма берилган».

• • •

Жудолик — оғир кўргулик. У қачон юз бермасин барибир қалбларни ўртади. Сезиб турибман: бу расмий ҳужжат Ҳамдамовларнинг ярасини янгилади, холос. Улар уз оталарининг ноҳақ отилганини билишарди. Аниқроғи, бу ҳақиқат ҳам кўп йиллардан сўнг ошкор бўлганди. Бу гал ўша машғум кунлар санаси аниқ ва равшан кўрсатилган. Уни билиш учун 50 йилдан кўпроқ вақт даркор бўлди. Ҳали бундай маълумотлар Анвар ва Абдулла Ҳамдамовларга нисбатан ошкор бўлгани йўқ.

АРОСАТЛИ УМР

...Шукур Калонов Сибирда ўтган ҳаёт дақиқаларини хотирлашни хуш кўрмасди. Аслида, эслайдиган воқеанинг ўзи йўқ-да! Хуш, нимани ёдлайди? Юз берган бедодликда кимни айблаши мумкин? 37-йилнинг қора ёлқини мингларнинг осойишта умрини остин-устун қилиб юборганидан хабардор бўлса-да, бу кўргилик унинг гарданига тушганига ҳеч кўника олмасди. Чунки айби йўқ! У қўпоровчилик ҳаракатларига бош қўшмаган, буюк доҳий Сталин ва унинг атрофидагиларни асло ёмонламаган, ўзи ёқтирган ижодкорларнинг асарларини ўқиган, холос. Қолаверса, касби шуни тақазо этади. Адабиёт ўқитувчиси ўзбек шоир ва ёзувчиларнинг асарларидан бохабар бўлмоғи даркорку!

Афсуски, бахтиёрликни унга раво кўришмади. Аллақачон «халқ душмани»га чиқариб қўйишганди. Ҳар бир қадами, сўздан иллат излашарди. Демак, уни ҳам қатагон домига илинтириш пайига тушишган. Айниқса, жавонидаги 1927 йили чоп этилган «Ишчи-деҳқон тавқими» бошига кўп гавго солди. Сўнг англасаки, мактабдош дўстларидан бири унинг устидан НКВДига бўҳтон ёзиб берибди. Иноқлиги боис тавқимни кўрсатгани сотқинга қул келган.

— Акамнинг дафъатан қимоққа олинишидан беҳабар қолганмиз, — деб эслайди Садриддин Калонов. — Ваҳоланки, бир ҳовлида яшардик. Тунда НКВД ходимлари ўйни тинтув қилишиб, олиб кетишганидан тонгда воқиф бўлдик. Уни қарангки, Чўлпоннинг «Тонг сирлари» тўплами, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Обид кетмон» романларини ўқишга олувдим. Юрагимиз ёрилганча уларни латта-путтага ураб, урага кумиб қўйдик. Тинтувчиларнинг яна қайтиб келиши эҳтимолдан ҳоли эмасди.

— Отасини олиб кетишганида иккинчи фарзандимга

огироеқ эдим, — дея ҳикоя қилади Ҳамида хола, — бу бедодлик мени аросатда қолдирди. У кишидек ҳокисор, ҳалол одам дунёда кам топилади. Бирор марта қаттиқ гапиргани ёки бировни ёмонлаб сўзлаганини эшитганим йўқ. Шундай инсонни «халқ душмани»га чиқариб қўйишганига ҳеч ақлим етмади. Аммо додимизни кимга айтардик? Тилимизни қисиб қўйишди. Чунки ўша кезде Шукур акага ўхшаган қанчадан-қанчаларнинг уйи мотамхонага айланганди...

— Илк бор ҳибсга олишганда 4-5 ёшли бола бўлсамда, ўшанда кўрган хўрликлар кўз ўнгимдан ҳеч қачон кетмайди, — дейди Бадриддин Калонов. — Тергов тугаб, суд ҳукми эълон қилинганидан сўнг, отамни қамоқ лагерига жўнатиш кунини онам ўзи билан бирга олиб боргани ҳеч эсимдан чиқмайди. Кун иссиқ, жазирамадан темир йўл излари қизиб ётибди. Мен бўлсам — оёқ яланг. Шу дам узоқдан отамни вагонга чиқаришаётганига кўзим тушиб қолди. Товонларимнинг ёрилиб кетганига қарамай югурдим. Соқчи етаклаб турган итларидан бирини қўйиб юборса бўладими? Ундан қочаётганимда йиқилиб, дод солиб юборганим ҳеч эсимдан чиқмайди. Инсон боласи учун ўша кезде шунчалиқ шафқатсизлик зарурмиди? Нега, бизни одам ўрнида кўришмади? Наҳотки, муаллимликдан бошқа юмушга қўл урмаган отам замона зайли билан тузум душманига айланиб қолган бўлса-я?!

. . .

Шукур Калоновнинг узоқ юртларга боришга ҳеч қачон ҳуши бўлмаган. Эвоҳ, уни бунга мажбур қилишди. Кўнгилдаги ишидан, қадрдон диёридан, меҳрибонларидан маҳрум бўлди. Отилишдан қутилиб қолганига шукур. Ўзи яхши билган шоир дўсти Элбекнинг қаро тақдиридан хабардор. Эл севган адиб Абдулла Қодирийга нима бўлди? Ҳаммага устоз Чулпоннинг ҳоли нима кечди? Қизиққон Усмон Носир ҳозир қаерда экан? У бу сўнгсиз саволларга жавоб топа олиш қудратига эга эмас. Темир панжарали вагон тўйнигидан ташқарига — ортда қолаётган она юртига термулиб борар экан, ана шуларни ўйларди. Модомики тирик қолса, бир кун қайтар...

Аммо ортга йўлга узоқ ва машаққатли кечди. Шукур Сибирнинг аёзлари шунчалик қаттиқ таъсир қилади, деб ҳеч уйламаганиди. Кўз очтирмайдиган қор бўронлари жон-жонидан ўтиб кетарди. Иложи қанча? Бошқа илинжи ҳам йўқ. Келганига куп бўлмаёқ сочлари ўз-ўзидан тўкила бошлади. Сўнг тишлари тушиб кетди. Эти суякларига ёпишиб қолди. Аммо ҳаёт учун курашарди. Ойда-йилда келадиган бир энлик соғинч мактубини орзиқиб кутарди. Ўзи ҳам шу орада бир бор хат битарди. Уч дақиқа давом этган махсус кенгаш ҳукми билан беш йилни узоқ Шарқда, ит азобида ўтказди. Қамоқда уруш бошланганидан хабар топди.

Қамоқдан кейинги бадарғалик ҳам узоқ чўзилди. Уч йил ўтгач, ҳукм бўйича жавоб беришлари лозим эди. Аммо буни унга раво кўришмади. Бамисоли, у яна Ўзбекистонга қайтиб борса, бирор кориҳол юз бермасин, дея эркига тажовуз қилишарди. Уруш тугаб, омон-омонлик бошланганида баъзур озодликка чиқди. Бу ҳолда уйига шумшайиб боришдан ёмони йўқ. Шукур қанчалик душвор бўлмасин, жигарлари бағрига қайтди. Шунга ҳам шукур.

• • •

Ҳибсдан озод бўлганларга ҳадеганда мурувват курсата-веришмасди. Собиқ маҳбусларга ишончсизлик кучли бўлиб, уларнинг эркин нафас олишига имкон йўқ. Тутқинликда бўлганларга шаҳарнинг йули берк. «Халқ душмани»нинг оиласи алоҳида кўрсатмага биноан шаҳардан камида 50 километр нарида яшаши керак. Кимки бу қоидага амал қилмаса наҳ ҳолига маймунлар йиғлайди. Ш. Калонов ҳам тартибга амал қилмасдан иложи йўқ. У Қўйлиқдан сал наридаги Охунбобоев номли жамоа хўжалигидан паноҳ топди. Ҳарқалай амалдаги тартибга мос тушади. Аммо адабиётдан сабоқ бериш ман этилди. Шу боис қора ишга кирди. Иложи қанча? Қолаверса, оила боқиши, кун кўриши даркор. Бир амаллаб 2-гурунч заводига ишчи бўлиб ёлланди. Маъмурият ётоқхонадан жой беришди.

— Урушдан кейинги йиллар жуда огир кечди, — дея хотирлайди Бадриддин Шукурович, — отам қайтиб, бағримиз тўлиб қолган бўлсада, қорнимиз тўйиб овқат емасдик.

Ҳатто ойлаб гушт бўлмай, ҳафталаб қозон қайнамасди. Бир куни онам рўзгоримизнинг ночорлигидан нолиб қолди. Шунда отам кепакдан ҳам сархил таомлар тайёрлаш мумкинлигини айтди. Унинг таъбирича, она юрtdаги кепакдан тайёрланган егулик шохона таом экан.

Қувгинда яшаганимизда синглим Зийнатхон тугилди. Уйни қипиқ билан иситардик. Шолининг бир қопчиқ чиқиндиси эрталабгача хонани иситиб, овқат пиширишга етиши лозим. Агарда учоққа кўпроқ кетиб қолса, у тақдирда уй музлаб кетади. Аёзнинг зўрлигидан синглим шамоллаб қолди. Ушанда отам Узоқ Шарқда утган кунларидан бир лавҳа сўзлаб берганди. У кишининг ҳикоя қилишича, сиёсий муҳбустларни совуққа чидамли, йиртқичларга бас кела оладиган итларни етаклаган қўриқчилар хайдаб боришар экан. Ҳибсдагиларнинг иш вақти 12-14 соат экану, аммо кўппакнинг хизмат муддати бор-йўғи 2 соат. Чунки улар бундан ортиққа бардош бера олмас экан.

Бадриддин рўзгорига ердам бериш мақсадида ишга кирди. Кундузи мактабга қатнаб, кечқурунлари кино қўяди. Шундан сўнг оила ташвишлари бир оз юмшагандек бўлди. Аммо бахтиёрлик онлари узоққа чузилмади. 1948 йилнинг октябрь ойи урталарида Бадриддин эндигина ташқарига чиқувди, узоқдан отасининг икки нотаниш одам билан келаётганига кўзи тушди. Яқинлашгач Шукур ака ўглини уйга қайтарди. Бадриддин итоаткорона эргашди. Хонага кирилгач чақирилмаган меҳмонлар кимлиги маълум бўлди. Улар жумҳурият давлат ҳавфсизлиги вазирлигидан келишган экан. Ҳеч қанақа ҳужжат курсатмасданоқ «иш»га киришди. Аммо пичоққа илинадиган, айблашга дастак бўладиган далил топа олишмади.

Тинтувчиларнинг бири ўзбек бўлиб, у шу яқин орада истиқомат қиларди. У илиқ муомала қилиб, Ш. Калоновни бир оз тинчантирмоқчи ҳам бўлди. Ҳамроҳи эса унинг тескариси эди. Рус йигити бир пастда хонани остин-устун қилиб ташлади. Қўполлик қилиб, дағдагаси ҳеч бушашмасди. Ҳамида бу гал ҳам эрини олиб кетишларини сезиб, унга бир сидра уст-бош тайёрлаб берди. Хавфсизлик хизмати ходими аёл қўлидан уларни олгач, синчковлик билан текшириб, яна қайтарарди.

— Жами маълумотни Давлат хавфсизлиги вазирилигидан оласизлар, — дея улар Ш. Калоновнинг қулига кишан солиб олиб кетишди.

Орадан 30 кун утгач, унга овқат олиб боришга рухсат берилди. 12 йил илгаригидек интизор кунлар яна такрорлана бошланди. Аммо ҳар гал ҳам аниқ фикр билдиришмасди. Олиб борилган томоқни обдон текшириб, сўнг ичкарига киритиб юборишарди.

— Бир куни эшик олдида турган барваста рус соқчиси қулимдагини ҳеч олмайди, — дея куйинади Ҳамида хола, — нега десам, кеча келувдинг, ҳар куни қабул қилиш ман этилган, дейди. Шунда илгариги гал укам учун келувдим дедим. Шўрим қуримаса, тез орада укам шоир Шукрулло Юсупов ҳам ҳибсга олиниб, шу ерда сақланарди. Унга ҳам миллатчи ёзувчиларнинг асарларини ўқиган, Сталинга қарши шеърлар ёзган тамгаси босилганди. Соқчига бир амаллаб вазиятни тушунтирувдим, ҳар қалай раҳми келдим, тутунимни олиб қолди. Шу ҳолда кўп бор хор-зор бўлганмиз. Бошимизга тушган савдоларни айтган билан адо бўлмасди.

30-йилларда юзага келган шахсга сизгинишнинг иккинчи даврида Ш. Калоновга ухшаб кулфатга йўлиққанлар оз эмас. Сибирь аёзларида азоб чекишгани етмаганидек, яна тутқунликка дучор бўлиш дилларни тилка-пора этарди. Одамзот бир бор ёмонотлиқ бўлмасин экан. Нега, унга ҳеч ким ишонмайди? Нега, ҳар қадамда душман кўзи билан қарашади? Юрган йулидан, ишидан хавфсирашади-я! Наҳотки, нияти холис бўлмаса?

Қатагон кунлар яна қайтиб келгани кўпни қон қақшатди. Ёруғ кунга умид йўқ. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган айблар учун жавоб бериш, куракда турмайдиган бўхтонлар учун ноҳақ жабр тортиш авжида. Арз-додни кимга айтишни билмай кунлар ойларга, ойлар йилларга уланади. Урушдан сўнг энди ўнгланамиз деганда, орамизда «душман»лар кўпайиб қолганидан ҳамма доғда. Сталин ва Берия мамлакатда юз бераётган бедодликни оддий ҳол, деб ҳисоблашарди. Қанча одам қийналса, жабрланса, шунча итоатгўй бўлади дея хаёл суришарди. Аҳolini муте қилишнинг ягона йўли уни озодликдан маҳрум этиш. Ҳар

бир миллатнинг илғор фикрли вакилларида маҳрум этиш, эли истаган томонга буриш мушкуллигига ақллари етиб турарди. Шу боис кун сайин қатагон кучайиб, икки киши фисқу-фасод қилса, тамом-вассалом. Демак, у — душман, унинг ўрни — Сибирь, дея хулоса чиқаришга устаси фарағ бўлиб кетишганди.

. . .

Шуро ҳукумати хавфсизлик вазирлигининг 1950 йил 25 февралда чиқарган тугуруқсиз қарори купчиликнинг ёстигини қуритди. Унда таъкидланишича, шурога қарши таргибот олиб борган ҳар қандай шахс сургунга маҳкум. Ваҳоланки, бу ташвиқот қандай тарзда бўлиши уларни асло қизиқтирмасди. Кимки норозилик билдириб огиз жуфтласа — у душман! Демак, «уз вақтида пайини қирқмаслик ёмон оқибатларга олиб келиши эҳтимолдан ҳоли эмас». Нимасини айтай, бундай бемаънилик билан қанчадан қанча зиёлилар ноҳақ жабрланишди. Маҳбуслар 25 йилга қамалиб, сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этилди. Улар орасида Миртемир, Шукрулло, Мақсуд Шайхзода, Шухрат, Саид Аҳмад, Ҳамид Сулаймон каби адабиёт ва санъат намояндалари борлигини таъкидлаш лозим. Надоматлар бўлсинки, жабр кўрганлар фақат уларгина эмасди. Бундан 10 йил муқаддам утириб келганлар гуноҳи қайта қўзғалаётгани алам қиларди. Уша кезде Ш. Калоновнинг 10 йил чеккан азоби кам экан-да! Яна беш йилга сургун қилишди. Жазони Красноярск ўлкасида уташ буюрилди.

— Уззукун Давлат хавфсизлиги вазирлигининг Охунбобоев кучасидаги қабулхонасига қатнаймиз, — дейди Ҳамида хола, — тешикчадан қабул қилишади. Бир энлик хат ололмай доғдамиз. Кунларнинг бирида қўлимдагиларни қайтариб беришди. Нега десам, «Калоновни олиб кетишди» дейишди. «Қаёққа» дейман саросимага тушиб. «Билмайман, ҳаммасини хабар қилишади», деганча соқчи тушмугим олдидаги темир дарчани ёпиб олди. Нима қиларимни билмай, оро йўлда қолибман. «Нажот» тешикчаси олдида бироз ушланиб қолдим шекилли, орқамдаги куйганлардан бири узини билдирди. Ноилож унга навбат бердим. Қай ҳолда уйга келганимни билмайман. Бошимни ёстиққа

босиб, узоқ вақт тақдиримни топталганидан куйиниб йиладим. Азоб чекишнинг чеки борми? Дастлаб қамалган кезде қайтиб келмаслигини башорат қилганлар ҳам бўлганди. Ёш бошимни хароб қилмасликни, вақт борлигида янги турмуш қуришни маслаҳат беришганди. Ҳатто кув топшииб, икки норасидамни боқиб олишга рози бўлган одамни рўпара қилишганди. Шунда хўрлигим келиб, умрим борича эримни кутаман, дея онт ичгандим. Яна у кишини бағримиздан юлиб кетишганини юрагимга ҳеч сигдира олмасдим. Оч-ноҳор бўлсак ҳам, болаларимнинг отаси ёнимизда эди-да!

— Акамнинг кейинги гал қамалиши асоратли бўлди, — дейди Садриддин Калонов. — 1952 йилда Фарҳод ГЭСида муҳандис эдим. Шунда бош муҳандислик лавозимига тавсия қилишди. Бунинг учун Москвага бориб, тасдиқдан ўтиб келишим керак экан. Зарур ҳужжатларни тўтрилаб, пойтахтга жўнатишди. Аммо у ердан қўлтигимдан тарвум тушиб қайтди. Мени қабул қилган тармоқ вазирининг ўринбосари кимлигимни яна бир бор эслатиб қўйди. Келиб чиқишим билан танишиб чиққач, бир акамнинг камоқда эканлиги ва бошқаси бунинг учун ишдан олинганини билиб, теппа сочи тикка бўлиб кетди. Каминага ишонч билдирганларни албатта жазолаш кераклигини айтди.

Ш. Калонов қайта қамалгач, унинг оиласи шаҳарга кучиб қелишга мажбур бўлди. Чунки ётоқхонада фақат завод ишчилари яшаши мумкин. Ҳибсга олинган шахсга турар жой бериш кўзда тутилмаган. «Мерганча» маҳалласидаги ҳовлида ҳам ҳаёт оғир. Шу боис Бадриддин шаҳар маданият бўлими қошидаги кинолекторийга хизматга киради.

«Халқлар доҳийси» Сталининг ўлими, жаллод Берия ҳибсга олиниб, сўнг отиб юборилиши қамоқдагиларда умид учқунларини уйготди. Бутун азоб-уқубатлар улар туфайли юз бераётганига ҳамма амин бўлиб қолганди. Қонхўрларнинг бири ўз ажали билан, бошқаси эса халқ қаҳрига учраб даф бўлиши миллионлаб қувгинда кун кечираётганларга бахтиёрлик олиб келиши мумкин эди.

Красноярск ўлкасининг Нанайка қишлоғида сурганда бўлган Ш. Калонов 1953 йил 28 марта собиқ СССР Олий

Кенгаши Фармонининг 6-бандига биноан Бош прокурорга мурожаат этди: «Ҳозирги кунда бизнинг сургун лагерларимизда 37-38-йилларга алоқаси бўлган ишлар қайта кўриб чиқилмоқда. Уларнинг орасида мендан кўра огирроқ гуноҳлари учун қамалганлари ҳам бор. Худди шу масала сизга мурожаат қилишга мажбур этди. Ўртоқ Бош прокурор, сиздан илтимос қиламан, тегишли органларга кўрсатма бериб, Ўзбекистон ССР ички ишлар халқ комиссариатидаги ишимни қайта кўриб чиқишга ёрдам берсангиз... Имоним комилки, якуний хулоса менинг фойдамга бўлади. Агарда бу масала чигил бўлса, у тақдирда Фармонда илгари қамалганлигим сабабли судланганлигим олиб ташлансин. Мен ҳам 37-йилда 5 йилга қамалиб, огир шарт-шароитларда жазо муддатини утаганман. Ер ости хандақларининг бирида ишчи бўлиб меҳнат қилган ҳолда шўро кишисига хос тер тўкканман.

Судланганликдан халос этиш билан бирга сургундан ҳам озод қилишингизни сўрайман. Ҳозир илгариги айбим билан туғиб туришибди. Иккинчи бор қамоққа олиш сабаблари кўрсатилмаган. Бундан ташқари сургун менга машаққатли бўлиб, бутун соғлигим йўқолишига олиб келди. Яшаш учун мутлақо тўғри келмайдиган об-ҳаво шароитларда ишлашга тўғри келаяпти».

1954 йил 28 июнда Ички ишлар вазирлигининг Красноярск ўлкасидаги бошқармаси томонидан берилган ҳужжатда шундай дайилган: «Калонов Шукур, 1908 йилда туғилган. Ўзбекистон ССРнинг Тошкент шаҳридан, СССР фуқароси, миллати ўзбек. У Ўзбекистон ССР Олий судининг ҳукми билан 1937 йил 17 июлда Ўзбекистон жиноят мажмуи 60-банди 1-қисми билан беш йилга озодликдан маҳрум этилган. Ҳозирги кунда Красноярск ўлкасида сургун муддатини утамоқда. У СССР прокуратураси ва Ички ишлар вазирлигининг 1954 йил 24 апрелдаги кўрсатмасига биноан озод этилди, СССР Олий Кенгаши Раёсатининг 1953 йил 28 мартдаги Фармонига биноан 1954 йил 8 июндан эътиборан ундаги барча суд ҳукмлари олиб ташланди».

Бу икки энлик қоғоз унинг қарийб 20 йиллик кулфатига сўнгги нуқта қўйгандек бўлди. Аммо қалбидаги армон адо бўлармикин? У юртига қайтиб келгач, ноҳақ қамалган-

лардан бири таниқли олим Ҳамид Сулаймон билан кўп дардлашарди. Иккиси ҳам ўзбек адабиётига меҳр қўйгани учун жабр кўрганди. Қолаверса, Шукур олимнинг отаси Сулаймон Хужаевни яхши билар ва бот-бот учрашиб турарди. С. Хўжаевнинг ўзбек киносиниг ривожини учун қўшган ҳиссасини у ҳар қадамда қайд этарди.

Икки бор ўз ихтиёрисиз Сибирда бўлган Шукурни душворли уқубатлар адоий-тамом қилганди. Бутун соғлиги Узоқ Шарқнинг ер ости конларида қолиб кетган. Шу боис у узини ҳар қадамда беҳол сезарди. Кўз унгида аёзларга бардош беролмай мангуликка бош қўйган асл инсонлар гавдаланарди. Улар ўн йилга озодликдан маҳрум этилган бўлишсада, бир умр ўзга юртларда қолиб кетишди. Кўпчилик муддатини утаб, омон-эсон қайтиши ҳам мумкин эди. Афсуски, оғир шароитлар уларни хароб айлади. Азобларга бардош бера олмаганлар бандаликни бажо келтиришарди. Оҳу-зорларга қулоқ тутадиган бандани мўмин топилмасди. Аксинча қанча арз-дод қилишса, шунча қийнашарди. Бами-соли, тезроқ инсон умрини поёнига етказиш куйига тушишгандек. Маҳбусларнинг она юртига тирик боришидан ҳеч ким манфаатдор эмас. Тутқунликдагилар агар тирик чиққан тақдирда ҳам ноҳўя ишларга тайёр туришади, деган бўлмагур фикр ҳар қадамда ҳукмрон!

Шукур Калоновнинг озодликдаги умри касалхоналарда ўтди. У салга хасталаниб қоларди. Бедодлик қон-қонига утиб кетганди. Ойлаб шифохоналардан даво изларди. Аммо ижобий ўзгариш йўқ. Охири бўлмади. Қисмати душвор кечган инсон 1957 йилнинг январиде 49 ёшда оламдан ўтди.

. . .

Бадриддин ака бу учрашувни кўпдан кутарди. У оиласи бошига тушган машъум кунлар билан боғлиқ воқеаларни қозоғга тушириб, уни тоғаси Ўзбекистон халқ шоири Шукруллога кўрсатади. Уни ўқигач, ҳамма гапдан хабари бор адабиётимиз оқсоқоли ўзи бошидан кечирган ўтмишга яна бир бор қайтгандек бўлибди-да, барча ҳужжатларни эҳтиёт қилишни тайинлаган.

...Ҳамида хола мени кўриб, боши осмонга етди. У узоқ йилдан бери хаста бўлса-да, аммо руҳи тетик. У дуо ўқиб

юзига фотиҳа тортади. Сунг ўз-ўзидан сўзга тушиб кетди. Онага хотираларни қаердан бошлаб, нима билан тугатишни ҳам айтишга улгурмадим. Ҳар қалай куйган қалб турида сақланаётган кечмиш қандай бўлса, шундайлигича тилга тушгани маъқул.

— У кишини олиб кетишгач, Зангиотага қидириб борганмиз, — дейди у оқ рўмолининг учини ёшли кўзларига босиб, — тўрт яшар болани етаклаб, эрта тонгдан йулга тушдик. Ўзим огир оёқман. Ит азобида қамоқхонани топиб борганмиз. Дастлабки кунларда роса хунобимиз ошган. Аммо дунёда яхши одамлар бор экан. Йўл-йуриқ кўрсатишди. Бир оз бўлса-да, огиримизни енгил қилишга ҳаркат қилишарди. Нимасини айтай, орамизда шундайлар ҳам бор эдики, кулфатимиздан роҳатланишарди. Ёрдам бериш у ёқда турсин, бамисоли уларга кўрган кунимиз камдек эди. Ноилож ҳаммасига чидадик. Ҳеч кимдан гина қиладиган замон эмасди. Ҳаммининг ташвиши ўзига етади. Кимнинг эри қамалиб қолса, хотинини ҳам олиб бориб тиқишарди. Ҳар қалай бу бало бизни четлаб ўтди. Шунга ҳам шукр!

Дардли хотираларнинг адоги йўқ. Она тун-кун сўзласа ҳам, хумордан чиқмасди. Чунки эрта оқарган сочлар, пешонага тушган бемаврид ажинлар бежиз эмас. Улар инсон кулфатининг белгилари.

— Болаларимдан минг бор розиман, — дейди онахон. — Улар ҳеч қачон мени ёлғизлатиб қўйишмади. Доимо атрофимда парвона бўлишади. Беҳаловат кунлардан уларни ҳалол-покиза олиб чиқа олганлигимнинг мевасини бутун татияпман. Улар ҳам оталари каби ҳақиқий инсонлар бўлиб етишганидан бахтиёрман. Ўз-ўзидан кўпайиб боришаяпти. Афсуски, болаларим отасининг умри қисқа экан. Фарзандлари бахтини кўриш насиб этмади. Ўзга юртлар азобидан қутилиб, энди роҳат кўраман деганда бешафқат ўлим орамиздан олиб кетди. Одам боласининг боши тошдан қаттиқ дейишса ҳам, барибир унга ҳам дарз кетаркан...

«МЕН ЯШАШНИ ИСТАЙМАН...»

1938 йил 2—13 март кунлари Москвада, таъбир жоиз бўлса айтиш мумкинки, дунёни титратган суд мажлиси бўлиб ўтди. Унда коммунистик фирқанинг йирик арбоблари иши кўриб чиқилганди.

11 кун давом этган ва яхши уйлаб намойиш этилган антиқа томошада икки қарама-қарши куч тўқнашди. Голлиблар ва мағлублар бир-бирларига тик боқишсада, ҳар сафар фақат бир томоннинг қўли баланд келарди. Давр гилдирагини ўз билганича айлантираётганлар тўсиқ ортида турганлар билан яқин-яқингача қуюқ кўришиб, улар билан кўп соҳада ҳамфикр бўлишганини бутун бамисоли унутишган. Қораловчилар «халқ душмани»га чиқарилган 21 кишини маънавий ва жисмонан йўқ қилиш юзасидан топширилган вазифани бамайлихотир уринлашарди. Агарда топшириқ бажарилмай, буюрилганидек юқори савияда уринланмаса, кўпчиликнинг қўлига қишан урилиши эҳтимолдан ҳоли эмасди.

Пешонасига оғир қисмат битилган икки ўзбек углони — Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевга «Н. Бухариннинг кўрсатмаси бўйича аҳолининг норозилигини уйғотиш мақсадида Ўзбекистон халқ ҳужалигининг турли соҳаларида қўпоровчилик-бузгунчилик ишлари олиб борган ҳолда, шўро давлатини ағдариб ташлаш учун чет эл қуроли босқини учун вазият тугдирган», деган лаънат тамгаси босилади. Боз устига. «Ўзбекистонда қулоқлар ҳаракатига бош-қош бўлиб, маҳаллий шўро ҳукуматини ағдариб ташлаш, қизил армия ичида парокандаликни вужудга келтиришга ҳаракат қилинган», деган бўлмагўр айблар тўқиб чиқарилган. Шу ерда савол тугилади: нега Ф. Хўжаев ва А. Икромовни Москвада суд қилишди? Ўша кезде бу ҳақда гап бўлиши ҳам мумкин

эмасди. Чунки бутун халқ Сталиннинг меҳргийеси билан кўзи боғланган, ақли йўқотилган эди, десак хато булмас. Агар жинояти булса ўзбек халқи ҳам жазолашга қодир, деган тушунча инкор этилганди.

Давлат қораловчиси — собиқ СССР бош прокурори А. Я. Вишинский суд жараёнида айбдорларни бир неча бор сўроқ қилади. Уларни бир-бири билан юзлаштирган. Илки ихтиёридан кетган айбланувчиларни бот-бот сўзлатиб, ўз гуноҳларига нечоғли иқроор бўлганлигини тасдиқлатиб олади. Зарур кўрсатмаларни судланувчиларнинг ўз тилидан эшитган. Бу билан гўёки адолатли иш кўрилаётганини бир неча бор таъкидлаб утади. Жумладан, бош қораловчи Файзулла Хужаевни бир марта сўроққа туттади. У икки бор А. Икромов билан юзлаштирилган. Уша кездеги суд жараёнида халқимизнинг асл фарзанди Ф. Хужаевнинг илмоқли саволларга қандай жавоб бергани билан баҳоли-қудрат таништиришга ҳаракат қиламиз.

«1938 йил 4 март, эрталабки мажлис. Савол берувчи — СССР бош прокурори А. Вишинский, жавоб берувчи — Файзулла Хужаев.

Савол. Судланувчи Хужаев, айтингчи, сиз ўзингизни қайси маънода айбдор деб ҳисоблайсиз?

Жавоб. Менинг инқилобга қарши, ишчи-деҳқон давлатига қарши, партияга қарши жиноятларим 1920 йилда бошланган. 1920 йилда мени Бухоро халқ жумҳурияти ижроия ҳокимиятига бошлиқ қилиб қўйишди. Ана шу кезде мен «Миллий иттиҳод» буржуа миллатчилик ташкилотига жалб этилдим.

Савол. Бу нимани англатади?

Жавоб. Бу «миллий иттифоқ» бўлиб, қайсики Бухоро халқ жумҳуриятини бамисоли Англия ва Россия оралигидаги буржуа-демократик давлатига айлантиришни мақсад қилиб қўйганди. Бу бошлангич даври эди. 1925 йили мени Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси этиб тайинлашди. 1928 йилдан эътиборан, собиқ Туркистон Республикасининг миллатчилик гуруҳлари билан яқинлашиб, бу масалада Ўзбекистон Компартиясининг раҳбарларидан бири, шахсан Икромов билан ҳамфикр бўлиб жипслашган ҳолда Ўзбекистонда миллатчилик ва антишўровий ташви-

қотларини олиб бордик. Ниҳоят, учинчи босқичи — 1930 йили Москвага борган кезларимнинг бирида Иттифоқ Халқ хўжалиги комиссариатида Риков билан турли масалаларда суҳбатлашар эканман, у билан биргаликдаги антишўровий ишлар хусусида келишиб олдик.

Савол. Аниқроқ гапирсангиз.

Жавоб. Аниқроғи шуки, ўзбек миллатчили ташкилоти ўнглаш бошчилигида партия раҳбарларига қарши, шўро ҳукуматига қарши биргаликда курашишга келишиб олинди. Риков ўша кезде менга, агар ҳамкорликда ҳаракат қилинса, ўнглаш маркази Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигига кафолат беришини маълум қилди...

Савол. Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги деганда нима назарда тутилди?

Жавоб. Мазкур ҳолатда бу мустақиллик Совет Иттифоқидан ҳоли бўлиб, уни ҳар қандай, ҳатто капиталистик дунёдан ҳам мустақил давлат сифатида қарамоқ лозим.

Савол. Сиз Риковни шундай тушундингизми?

Жавоб. Ҳа, мен уни шундай англадим.

Савол. У ўз фикрини қандай изоҳлади?

Жавоб. Унинг фикрича, ўнглаш ва биз миллатчилар партия раҳбарларига қарши курашар эканмиз. Зеро, ўнглаш ўз мақсадига эришиши учун, биз ҳам ўз мақсадимизга эришиш учун бу раҳбариятни синдиришимиз лозим. Бу масалада биз иттифоқ туздик. Мақсад битта — шўро ҳукуматини, ВКП (б) МК раҳбариятини ағдариб ташлаш керак.

Савол. Бу СССРни заифлаштиришмиди?

Жавоб. Сўзсиз, бу СССРни заифлаштириш эди.

Савол. СССРни заифлаштириш нимага керак бўлиб қолди?

Жавоб. Менинг бугунги ҳолатга тушиб қолишимни ойдинлаштириш учун Бухородаги фаолиятимга тўхталмоқчиман.

1920 йилги инқилобдан сўнг мен фитначи бухоролик миллатчилар ташкилотига ўз-ўзидан келиб қолганим йўқ, бунинг боиси шуки, мен миллатчи сифатида тарбия курганман. Шу сабабли партия аъзоси бўлатуриб, шундаям буржуа-миллатчилик ташкилотига кирдим.

Ўша кезде Бухородаги кўпчилик буржуа миллатчилик

ташкilotларининг Англиядан умидлари катта эди. Албатта миллатчилик доиралари ўша пайтдаёқ Совет Иттифоқидан мустақил бўлиб, Англияга ишониш осон кечмаслиги, фақат чиройли кўзлари учун Англия ёрдам бермаслигини яхши англашарди. Улар бунинг учун Англия мустамлакасини қабул қилиш ва шу йўл билан Совет Россиясидан батамом ажралиш мумкинлигини англаб туришарди. Бу борадаги мақсадларнинг рўёбга чиқиши учун биз бир қатор ҳаракатлар қилдик. Биз изчил шўро ва фирқа ишидаги софдил партия аъзоларини, ҳақиқий совет кишиларини четлаштириб, уларнинг ўрнини ўз одамларимиз эгаллашига эришдик. Ходимларимизни асосан буржуа ёшларидан камол топдириб, уларни шўро мактабларида эмас, балки таълим олиш учун хорижга — Германия ва Туркияга ўқишга юбордик.

Биз, шу жумладан, армияга унчалик сўзимиз утмагани боис ўз қуроли кучларимизни ташкил этиш борасида катта иш олиб бордик. Ўз қуроли кучларимизни асосан милиция ходимлари сифатида ташкил қилдик. Ўша вақтда Бухоро атрофида пайдо бўлган босмачилардан фойдаланишга ҳаракат қилдик. Биз босмачиларнинг ҳозир жавоб кучларига йўл очдик.

Шуни айтиш керакки, менинг антишўровий ҳолатим, 1923 йилдаги ҳаракатларни мувофиқлаштириш Туркистон, Бухоро, Хоразмни иқтисодий бирлаштириш масаласи қўйилганда яққолроқ сезилганди, чунки мен бундай иқтисодий бирлашишни Совет Россияси мавқеини янада кучайтиришга ва Бухорони шўролаштиришга олиб келади, деб ҳисоблардим.

Ундан сўнг 1924—25 йилларда Ўрта Осиё шўро республикаларини миллий-ҳудудий чегаралаш масаласи қўйилганда ҳам мен бунга қарши эдим. Аммо бу фикрга очиқ норозилик билдириш билан ўзимни душман сифатида яққол фош этиш эканлиги боис мен унга қарши боролмадим. Охир-оқибатда миллий чегаралаш тарафдори сифатида ҳаракат қилганим туфайли Ўзбекистон шўро ҳукумати-га раҳбар бўлдим.

Савол. Демак, вақти-вақти билан турланиб турдингизми?

Жавоб. Турландим, икки юзламачилик қилдим. Ўзбекистон партия ташкилотида «18 лар гуруҳи» ҳаракати яхши маълум. Уни ташкилотчиси ҳам мен бўлганман. Ўзбекистондаги аҳолининг камбағал қисмига ер бўлиб бериш мақсадида ўтказилган ер ислоҳоти пайтида қулоқ ва бой амалдорлари анчайин жонланиб қолишди. Бундан ташқари бир қатор Ўзбекистондаги масъул ходимлар бу ислоҳотдан норози эди. Мен бундан фойдаланиб, ўзбек миллатчилари гуруҳини ташкил эта бошладим.

Савол. Бу қачон юз берди?

Жавоб. Тахминан 1925 йилнинг урталарида. «18 лар гуруҳи» партияга маълум маънода ўз тазйиқини ўтказишга қарор қилди. Бизнинг фикримизча, Ўзбекистонда тажрибали ходимлар унчалик кўп эмасди. Агар жумҳуриятда анчайин машҳур бўлган бу 18 шахс раддия тариқасида истеъфога чиқса, бу билан партия бойлар ва қулоқларга маълум маънода ён бериши мумкин эди. Шундай билан Ўзбекистондаги партиявий раҳбарликни эгаллаб олишни кўзлагандик».

Айбланувчи прокурорнинг борган сари жазавага чиқаётган сўровларига, билмадик, ўша кезде қандай бардош берган? Боз устига, олинган жавоблар нечоғли ҳақлигига ҳам кафолат бера олмаймиз. Чунки марказ уюштирган фитна, ўз-ўзини кўролмаслик, ўзга миллат вакиларини асоссиз камситиш, ҳар доим уларни кишанда ушлаб туриш, маҳаллий кадрлар хатти-ҳаракатидан кир излаш авжига чиққанди. Бундай сиёсат қизил мафқуранинг ишончли кўроли бўлиб, унинг домига тушганлар омон қолмасди. Ҳар бир эркин фикрловчи шахсни хуфёна кузатиш, улар орасига айғоқчилар қуйиш ҳар сонияда ўзини намоён этарди. 1922 йил 22 мартда РКП (б) МК Сиёсий бюроси қабул қилган қарорга биноан мамлакатдаги ҳар бир муассаса ва корхонада Бош сиёсий бошқарманинг «ҳамкорлик бюролари» ташкил этилганди. Бу борадаги йўриқномага кўра ҳар бир коммунист мунтазам равишда ўз ўртоғи хусусида сиёсий маҳкамага маълумот бериб туришга мажбур эди. Бу қоида 30-йилларда ҳам ўз кучини йўқотмаганди.

Сўзсиз, Ўзбекистонда ҳам бу тартибга амал қилинганига шубҳа йўқ. Ҳаёт кўрқув пойдевори устида қурилгани

билан одамлар эртаю-кеч қўшиқ куйлашиб, Сталин ва партияни мадҳ этишган ҳолда «халқ душманлари»ни қоралашда жонбозлик кўрсатишгани бизнинг яқин ўтмишимиз. Биз ундан кўз юма олмаймиз. Ўз навбатида қалбимиздаги уша кунларда урнашиб қолган хавф кемтигини тўлдириш осон юмуш эмас. Чунки у бошимизга не-не қора кунларни солмади? Энг фожиалиси, Файзулла Хужаев сингари миллатимизнинг буюк намоёндаларидан маҳрум этди. Яна мантиқсиз 1938 йилги суд жараёнига қайтсак.

Савол. Айтингчи, сиз ўз келиб чиқишингизни қайси ижтимоий тоифага тааллуқли деб ҳисоблайсиз?

Жавоб. Мен савдогар оиласидан чиққанман.

Савол. Отангиз ким бўлган?

Жавоб. Савдогар.

Савол. Йирикми, майдами?

Жавоб. Йирик, қоракўл тери сотарди, 1912 йили қазо қилган.

Савол. Ўтмишдаги буржуа ижтимоий келиб чиқишингиз доираси билан алоқангиз бормиди?

Жавоб. Ҳа.

Савол. Ўзбекистондаги қўпоровчилар ташкилотига раҳбарлик қилганингизда қоракўлчилик соҳасида ҳам бузгунчилик қилишга тўғри келганми?

Савол. Бевосита йўқ. Аммо 1931 йилда жамоа хўжалиқларига Хисматов деган кимса раҳбарлигида зиён келтирилган.

Савол. Бузгунчилик бўлганми?

Жавоб. Ҳа.

Савол. Сиз уюштирганмисиз?

Жавоб. Ҳа.

Савол. Инқилобгача қандай фирқага аъзо эдингиз?

Жавоб. Мен аъзо бўлган ташкилот — бу Бухородаги либерал, конституцион ҳокими мутлоқ партияси эди.

Савол. Кадетлар партиясими?

Жавоб. Ҳа, 1917 йили бу партиядан четлашиб, бошқа партия — ёш бухороликлар партияси ташкилотчиларидан бири бўлдим. Унинг дастурини 1917 йили эълон қилганмиз. Биз Бухорода буржуа-миллатчиликни равнақ топти-

ришни ўз олдимишга мақсад қилиб қўйгандик. Шу партияга тааллуқли эдим».

Ф. Хужаев бош бўлган ёш бухороликлар гуруҳининг дастурида ижобий фикрлар билдирилган бўлиши мумкин. Аммо кейинчалик бунга янги тузумга қарши кураш деб қаралиши купчиликнинг бошига етган. Ҳатто Ф. Хужаевга ҳам осон бўлмади. Аслида, у ўз ўтмишидан кеча олмасди. Келиб чиқиши серуруғ авлоддан. Бухородаги маълум ва машҳур шахснинг фарзанди эканлигини — у қайси юз билан инкор этади? Шарқ мамлакатларидан ташқари Россия (Оренбург ва Нижегород шаҳарларида отасининг карвонсаройлари бўлган) ва бошқа бир қатор юртларнинг донги кетган бозорларида яхши таниш бўлган қоракўлчи бой оиласидан тонадими? Етти иқлим тан олган сур тери билан савдо қилган падари бузрукворининг ақчаси сероб бўлганлигини инкор этадими? Беҳисоб мол-мулкдан кўз юмуш осонми?

Надоматлар бўлсинки, Ф. Хужаев ўзининг қалтис қаддини анча кеч англади. Вақт эса бой берилганди. Янги ҳокимият бамисоли аждарҳодек борлиқни ўз домига алақачон торта бошлади. Оқимга тескари сузиш амри маҳол бўлиб қолганди. У тилида бўлмаса ҳам, дилида юз бераётган ноҳақликларни қораларди. Баъзи ҳаракатлари билан дилидаги бўҳронни ошкор қилиб қўйганини сезмай қоларди. Бўлмаса, Бухоро жумҳурияти молия вазири, амакиваччаси Пулатхўжа Усмонхўжаевнинг 1922 йили Афғонистонга хизмат юзасидан жунатганида унинг орқасидан бу ёққа вазият узгаргани боис асло қайтиб келмасликка даъват этмасди. Аммо ўзи бу йўлни танлай олмасди. Аниқроғи, ўз хатти-ҳаракатларига қарши кураша олмасди. Шу сабабли оқим бўйлаб қулоч ёйишга мажбур. Балки тез орада ҳаммаси унгланиб кетар, деб келажакдан умиди катта эдию, аммо ўтмиши яна панд берди. У қанчалик сидқидил хизмат қилмасин, катта савдогарнинг ўғли деган тамгадан халос була олмади. Худди ана шу ўзи билан бир умр олиб юрган сиртмоқ уни хиппа бўғди-қўйди. Бутун дардлари ичида қолди. Яна суд жараёнига қайтамыз.

«1938 йил 12 март, кундузги мажлис.

Судланувчи Хужаевнинг сўнги сўзи:

Гражданин судья! Дастлабки терговда ва сизнинг ҳузурингизда Ўзбекистондаги мен бошчилик қилган миллатчи ташкилот томонидан амалга оширилган жами оғир жиноятлар хусусида батафсил ҳикоя қилиб бердим.

Қамоққа олинганимдан кейинги дастлабки дақиқаларданоқ йўл қўйган гуноҳларимни бутунлай тан олишга ҳаракат қилдим. Буни буржуа миллатчилари Ўзбекистонда амалга оширган жами номаъқулчиликларни билгач англаб етдим. Мен мазкур буржуа-миллатчи ташкилот ва унинг раҳбарлари хатти-ҳаракати билан инқилобнинг ривожланиш даврида етказилган беқиёс зарарни, улкан йўқотишни ҳис қилиб турибман...

Шахсан мен ҳеч қачон фитна уюштирмаганман, қотиллик қилмаганман... Агар мен ўз ҳаётимдаги ушбу сўнги соатда, мен шафқат сўрамайман десам, ёлгончи буланман. Мен яшашни истайман. Мен шунинг учун ҳам яшашни истайманки, мен ўзим нақадар тубанлашиб кетганимни чуқур англаб етдим, мен нақадар оғир жиноят қилиб қўйганимни тушундим...

Яшашимга имкон беришларини сўрашимнинг боиси шуки, ҳаётимнинг қолган қисмида мен бош қўшган жиноятлар ва улкан гуноҳнинг бирор бир кичик заррасини бўлсада оқлашни истардим».

...12 мартнинг зим-зиё туни ва 13 мартнинг аёзли тонги ўта фожиали кечди. Тунги соат 21 дан 25 дақиқа утганда айбланувчилар ва гувоҳларни сўроқ қилиш, бир-бирлари билан юзлаштириш, бош қораловчининг якунловчи нутқи, бахти қораларнинг сўнги сўзидан кейин СССР Олий судининг Ҳарбий ҳайъати ҳукм чиқариш мажлисига йўл олди. Ўша куни вақт алламаҳал бўлса ҳам ҳеч ким суд бўлаётган бинони тарк этмади ҳисоб. Алоҳида таклиф қилинган шахслар қаёққа ҳам боришарди?! Хорижий ва маҳаллий мухбирлар тик этса эшикка қарашади. Турт томонидан қизил тамғали НКВД қўриқчилари ўраб турган «ашаддий жиноятчилар» гуруҳи беҳол бошларини ҳам қилиб, сукут сақлашдан ўзга чораси йўқ. Чунки уларнинг илки ўзгалар ихтиёрида! Айбланувчилар аллақачон тириклар рўйхатидан ўчирилганликларини тан олгилари келмас-

ди. Тирик қолиш илинжи, умид тўлгоғи қора курсидагилар дилини хира ёритарди, холос.

Ниҳоят тонги соат 4 да яна «Ўртоқ Ульрих» уз урнини эгаллади ва алвон жилдли папкани очиб, этни жунжиқтирувчи темир овоз билан ҳукмни ўқиб эшиттирди...

. . .

...Уни саробга айланган гоёлар, пуч чиққан орзу-умидлар, беҳуда совурилган миллионлар ҳароб қилди. Тириклигини багишлаган севимли иши умрига завол бўлди. Бир умр талпинган жамият, кўз тиккан ҳоқимият, кўкларга кўтариб улутлаган коммунистик партия, сажда қилган доҳий Сталин ҳам уни дор остидан олиб қололмади. Бутун борлигини тиккан тимсоллар унга панд берди. Шахсий душмани сифатида Амир Олимхон икки бор сиртдан ўлимга ҳукм қилганда ҳам, Оренбургга уя қўйиб олган оқ гвардиячи дутовчилар унинг пойига тушиб, куни битганини бичиб қўйишганда ҳам, Бухородаги кинохонада ганимлар эшикни миҳлаб ут қўйганда ҳам, пешонасини нишонга олиб ўқ отишганда ҳам, Бокудаги автоҳалокатда ҳам омон қолганди. Аммо ўзи ардоқлаган ва ишонган одамлар отган ўқ уни ер билан битта қилди.

Адолат кеч бўлсада, қарор топмоқда. Халқимиз эрки учун курашган фидойи инсонлар қисматиға узоқ вақт бифарқ қаралгани очиқ-ойдин тан олинадиган кунлар насиб этди. Истиқлол туфайли мустақил давлатимиз ҳукумати бир қатор савоб ишларға бош-қош бўлмоқда. Тириклигида рушнолик курмай, мангуликка бош қўйган халқимизнинг асл фарзанди хотирасини уз урниға қўйиш ҳам қарз, ҳам фарздир. Мадомики шундай экан, ҳали қатагон даврда умри ҳазон бўлган қанчадан-қанча юртдошларимиз руҳини шод айламоқ даркор. Хужжаттоҳларнинг темир сандиқларидаги шахсға сигиниш йилларига оид маълумотларни очиқ-ойдин баён этмоқ вақти алақачон келди. Бу ёғи энди ўзимизға боғлиқ. Узоқ йиллар эл назаридан ҳоли тутилган бор ҳақиқатни бугун баён этмасак, авлодлар олдидаги бурчимизға хиёнат қилган бўламиз. Яна бир вақтлардагидек ўзимизни алдаган, юзимизға қора парда тортган бўламиз. Бунинг учун келажак авлод бизни кечирмайди. Дили-

мизни вайрон, тилимизни тўмтоқ, фикримизни кемтик, кўзимизни сўқир, қўлоғимизни қар бўлишга мажбур қилган беҳаловат даврлар ўтмишга айланди. На чора, биз истаймизми, истамаймизми, ундан тона олмаймиз. Мозийни қандай бўлса шундай қабул қилишга мажбурмиз. Инсон ўз қисматидан бир умр қўтила олмайди. У ҳар доим бамисоли соядек эргашиб юради.

Яна беором хаёллар қатли ом йилларига олиб кетади. Надоматлар бўлсинки, тарихда ақл бовар қилмайдиган даҳшатли воқеалар юз берди. Ўйлаб ўйингга етолмайсан ҳеч. Хуш, нега шундай бўлди? Нима учун ахир?! Наҳотки, уша кезде миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг ёстиги қўритилган бўлса. Э-воҳ, улар орасида Файзулла Хўжаев ҳам борлигига ҳамон кўника олмайман. Чунки гойибдан унинг нидоси қўлоғимга чалинаверади.

«Мен яшашни истайман...

Мен яшашни истайман...

Мен яшашни истайман...»

МУНДАРИЖА

Суз боши	3
Армон	4
Зиёкор қисмати	17
Қиргин кунлар садоси	27
«42-хона» тутқуни	44
Хотира ҳуқуқи	59
Жудолик	78
Аросатли умр	92
«Мен яшашни истайман...»	102

Ислом Усмонов

ҚАНОТ
ВА
ҚАНОАТ

«ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент ° 1996

Муҳаррир *А. Аҳмедов*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Рассом *М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Е. Лукьянова*
Мусаҳҳиҳлар *Ю. Бизаатова, Н. Муҳаммадиева*

Теришга берилди 15.04.96. Босишга рухсат этилди 08.07.96.
Бичими 70x90 1/32 Балтик. гарнитураси. Офсет босма. Шартли бос-
ма табоги 4,09. Нашриёт ҳисоб табоги 4,89. Адади 10000. Буюртма 263.
Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кучаси, 41-уй.